

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

УДК 373.3/.5.015.31:172.1
Ф79

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією *Левітаса Ф.Л.*,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:

Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С., Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/.5.015.31:172.1

ISBN 978-617-658-045-4

© Авторський колектив, 2018

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....5

Дзьобань О.П., Александрова О.С. Патріотизм
як соціокультурний феномен.....5

Горбань О.В. Вітчизняна інтелігенція як ідеолог
національного патріотизму..... 33

Шепетяк О.М. Церква і патріотизм у доробку
мислителів Київської Русі 48

Салата О.О. Виховання патріотизму в умовах
нових суспільно-політичних реалій 58

Брижнік В.М. Повоєнне відтворення громадянської
свідомості як чинник виховання патріотизму:
досвід західнонімецької філософії..... 67

Беззуб Ю.В. Українознавство в тенденціях
культурно-освітнього розвитку України
початку ХХІ століття..... 81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ:

МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ..... 95

Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф. Формування
патріотичної свідомості учнів 7 класів
на матеріалах історичних джерел..... 95

Свирська Т.І., Савченко С.В. Національна ідея
в становленні громадянина-патріота України:
методологічний аспект 106

<i>Олексенко С.В.</i> Тренінг як форма роботи з патріотичного виховання в навчальному закладі.	120
<i>Матвійчук О.Є.</i> Патріотичне виховання — пріоритетний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек	128
<i>Клименко Н.П.</i> Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на уроках історії в 9 класах	142
<i>Петрощук Н.Р.</i> Боротьба за статус української мови в суспільно-політичних дискурсах ХІХ — початку ХХ століття (матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)	148
<i>Дзюбак С.О.</i> Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії	158
<i>Відомості про авторів</i>	170

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ

Дзьобань О.П., Александрова О.С.

ПАТРІОТИЗМ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Патріотизм посідає провідне місце в системі духовних якостей кожного елемента суспільства, виступаючи одним із головних чинників консолідації останнього, збереження його самобутності. Народження патріотизму суспільства незалежної України становить складний і суперечливий процес: з одного боку, він є послідовником історичного українського та радянського патріотизму, а з другого — новим явищем.

Генезу цього феномену розглядала вітчизняна дослідниця Н. Волошина [7]. Спираючись на результати її дослідження, зазначимо, що поняття «патріотизм» у своєму розвитку пройшло тривалий шлях уточнень і вдосконалень. В античних державах існував *полісний патріотизм*, який поступово трансформувався в імперський, що віддзеркалював і захищав інтереси імперій на чолі з правителями. На зміну йому в часи Середньовіччя прийшов *релігійний патріотизм*, сутність якого була зумовлена пануючою релігійною ідеологією. Поступальний хід історичного розвитку суспільства визначив епоху Відродження, характерною спробою якої стало об'єднання релігійного підходу до розуміння патріотизму з намаганням підняти у його тлумаченні на раціональний ідеологічний рівень. Новий час завершив переростання патріотизму із релігійного в *загальнолюдський*. Сучасне розуміння зазначеного поняття пов'язується з Великою французькою революцією 1789 р. Для патріотизму цього часу характерним було нове прочитання сутності стосунків між

особистістю і державою. Не тільки людина має слугувати державі, але й держава повинна забезпечувати загальний добробут і охорону її прав. З німецькою класичною філософією пов'язане виникнення *державного патріотизму*. На сьогодні західні філософи намагаються обґрунтувати роль останнього в умовах глобалізаційних процесів у світі.

У вітчизняній культурі патріотизм теж посідає значне місце. Історія цього поняття в Україні як незалежній самостійній державі містить певні періоди розвитку: Київська Русь — започаткування ідеї патріотизму українського суспільства; козацько-гетьманські часи — формування образу козака-патріота; перетворення України на складову Російської імперії — поява думки про патріотизм як організуючий чинник українського суспільства, виникнення ідеї вітчизняного єднання; часи радянської України — погляди на патріотизм були заідеологізовані відповідно до вимог комуністичної партії, проте поряд з ними існували патріотичні твори шестидесятників, що закликали до незалежності; з отриманням самостійності в Україні активізовано дослідження патріотизму на теоретичному й практичному рівнях у різних формах його прояву — особистісному, державницькому, військовому.

Патріотизм є елементом системи духовних цінностей людини. Він не дається з народження на генному рівні, а формується під впливом соціуму. У кожную історичну епоху існувала відповідна форма патріотизму, яка визначалась існуючими суспільними відносинами. Окрім цього, патріотизм має національні особливості.

У філософському відношенні патріотизм можна розглядати в трьох аспектах: по-перше, онтологічному — як реально існуючі почуття, погляди, ідеї; по-друге, гносеологічному — як відображення у свідомості людини соціальної дійсності; по-третє, ціннісному і праксеологічному — як ставлення людини до світу через значущість духовних і матеріальних орієнтирів, як духовно перетворююче ставлення до дійсності.

Онтологічний аспект усвідомлення патріотизму пов'язаний з його буттям, тенденціями функціонування та розвитку. Разом з тим цей аспект стосується людини з її соціальними якостями, оскільки вона як суб'єкт соціального життя включена в систему соціальних відносин. Це є об'єктивною основою різноманіття точок зору щодо питання сутності патріотизму. Цілком очевидно, що різні історичні

ситуації, характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції людини зумовлюють різні підходи до розуміння цього поняття. Можна стверджувати, що сама сутність патріотизму еволюціонує, наповнюється різним змістом.

Гносеологічний аспект поняття «патріотизм» пов'язаний із відображенням реальної дійсності на двох рівнях — емоційному та раціональному. Сюди ж відносимо вирішення таких питань, як практичне пізнання патріотизму; роль суспільної практики, різного роду соціокультурних досліджень у його вивченні. При гносеологічному аспекті пізнання патріотизму не позбавлене проблеми так званого «здорового глузду» і міфологічного мислення.

Гносеологічний аспект розуміння патріотизму відображає структуру останнього з точки зору відтворення суспільного буття. У теоретико-гносеологічному аспекті її можна представити як феномен, який проявляється на двох рівнях — повсякденному й науково-теоретичному. Безсумнівно, патріотизм наявний у повсякденній свідомості людини як у соціально-історичному плані, так і з погляду гносеології [1, 14]. На прикладі патріотизму чітко видно, що психологія патріотизму передує його ідеології. Адже останньої ще не було, коли патріотичне почуття вже налічувало цілі століття. Ідеологія патріотизму формується лише в буржуазну епоху, залишаючись до цього часу основним елементом соціальної психології.

Аксіологічний і праксеологічний аспекти у розумінні патріотизму відображають зв'язок свідомості з практичною діяльністю людини. Ці аспекти є прикладами яскравих зразків активної ролі свідомості стосовно буття, оскільки стимулюють вчинки людини у повсякденній діяльності та щодо захисту вітчизни. Дієвий бік патріотизму є вирішальним, оскільки становить результат «роботи» емоційного й раціонального рівнів, матеріалізує ідеї.

Онтологічний, гносеологічний, праксеологічний і аксіологічний аспекти в процесі вивчення патріотизму тісно пов'язані між собою й утворюють цілісну структуру пізнавальної діяльності.

У дослідженні патріотизму основним є соціокультурний підхід, який оперує певною моделлю суспільства. Останнє розуміється як соціокультурна система, що виникає і змінюється в результаті дій і взаємодій людей. Характер суспільства визначається «типом антропосоцієтальної відповідності» [22], сумісності особистісних характеристик членів суспільства з типом самого суспільства [25].

У новітній період розвитку української науки стала розвиватися тенденція осмислення патріотизму як одного з явищ духовного життя суспільства. У деяких дослідженнях патріотизм вивчається в контексті розвитку вітчизняної історії як прояв специфічних рис менталітету, соціальної психології різних спільнот і окремої людини [1; 4; 7; 16–17]. З позицій соціокультурного підходу ця тенденція є досить перспективною, оскільки в її межах формується новий підхід до розуміння патріотизму як складного, багатоаспектного явища, що пронизує всі основні сторони життя й діяльності суспільства та окремої особистості. У зв'язку з тим, що кризові явища, які відбуваються у суспільстві, активізують ставлення людей до деяких феноменів, що мають глибоку історичну традицію і величезний незатребуваний потенціал, саме патріотизм розглядається як одне з джерел відродження України.

Примітним у цьому підході є й те, що оновлений зміст патріотизму (вивільнений від комуністичних, ідеологічних, антирелігійних та інших догм, партійно-класового принципу тощо) відображає нові тенденції сучасної соціокультурної реальності й передбачає глибоке переосмислення теоретичних основ зазначеного поняття. Оновлений патріотизм може стати одним із факторів консолідації та розвитку нашого суспільства, подолання багатьох негативних сторін сьогодення.

З цього погляду важливі тісний взаємозв'язок і взаємозалежність між патріотизмом та суспільством [15]. У такому співвідношенні перший розглядається одночасно в різних аспектах: як один зі складників суспільної й індивідуальної свідомості, менталітету, національної самосвідомості; компонент ідеології, культури, історії, психології; одна з вищих цінностей суспільства й особистості; напрям виховання, джерело добробуту й успішного розвитку найважливіших сфер життя суспільства [3]. Суттєвим є й те, що об'єктом патріотизму тут виступає країна — поняття, яке означає самостійне соціальне, культурне, політичне й національне державне утворення. Термін «країна» часто вживається рівнозначно до «держави», проте перший має більш значущий культурно-історичний зміст, що включає такі поняття, як народ, звичаї, мова, особливості суспільства.

Такий підхід до розуміння патріотизму спирається на ідею так званого народного патріотизму, що виник ще в кінці XVII — на по-

чатку XVIII ст. Ця ідея розвивалася у творчості відомих вітчизняних мислителів: Феофана Прокоповича, Симеона Полоцького, Юрія Крижанича та ін., які почали відокремлювати служіння государю від служіння Батьківщині. Останнє розглядалося ними у зв'язку з такими поняттями, як «загальна народна користь», «загальне благо». Так, наприклад, Ю. Крижанич безпосередньо пов'язував оцінку людини зі служінням Батьківщині, яке він розглядав з точки зору народного патріотизму. Науковець, зокрема, зазначав: «Лише ті люди заслужено користуються плодами, вигодами і правами своєї батьківщини, дії і праці яких прагнуть прямо до загального народного блага» [21, 322].

Слід зазначити, що деякі визначення патріотизму, наявні у сучасній гуманітарній науці, дуже різняться. Проте ці тлумачення не суперечать одне одному, оскільки в них простежується прагнення висвітлити важливу роль патріотизму в різних сферах соціокультурної діяльності людей.

Патріотизм в Україні має цілу низку характерних особливостей, зумовлених неповторністю історичного розвитку нашої держави, самої долі українського народу, його культури, способу життя, менталітету, національної самосвідомості, багатством етносів, великою територією, розмаїттям природи тощо. Важливою закономірністю історичного розвитку патріотизму в Україні є його нерівномірний характер: за небувало високим загальним підйомом (наприклад, у 2004–2005, 2013–2014 рр.) зазвичай наставали спад, депресія і навіть депатріотизація суспільства. Тому протягом останніх століть і особливо останнього десятиліття український патріотизм був змушений відстоювати своє право на існування й виживання, що не може не сприйматися як парадоксальне явище, незбагненне для більшості країн світу.

Отже, патріотизм є невід'ємним атрибутом існування нації, народу, суспільства, держави, особистості. Він є найважливішою умовою єдності, культурної цілісності, динамічного та успішного розвитку суспільства й країни в цілому, але не єдиною. Тому патріотизм не повинен абсолютизуватися, оскільки це може призвести до негативних наслідків. Проте й забувати про нього не можна, оскільки патріотизм є культурно і соціально незамінним.

Патріотизм характеризується як складне, багатокомпонентне у змістовному плані структуроване явище, що має різні етапи та

рівні розвитку, форми вияву й проявляється у найважливіших сферах життя суспільства. У зв'язку з цим він по-різному розуміється, сприймається й проявляється у різних соціальних верствах, груп. Саме це й зумовлює багатоваріантність щодо тлумачень поняття «патріотизм» у науковій літературі [7; 15; 18; 26], в результаті чого до сьогодні залишається невирішеною проблема розуміння його справжньої суті.

Розвиток нашої держави за роки незалежності ознаменувався такими негативними процесами, як депатріотизація духовного й соціокультурного життя українського суспільства, розмивання ціннісно-мотиваційного ядра національної самосвідомості, різке зниження почуття людської єдності й гідності. Вітчизняна історія, її героїчні події, видатні діячі втратили силу морального ідеалу або фактора патріотичного виховання молоді.

В українській культурі відбулося розщеплення образу Батьківщини за низкою підстав. Основана проблема полягає у тому, що суміжні образи Батьківщини та патріотизму дуже повільно й зі значними складнощами знаходять точки дотику. І зрозуміло, що для того, щоб їх знайти потрібні відповіді на безліч запитань, як-от: держава і країна — це одне і те ж чи ні? Чи можна публічно критикувати свою країну, свою державу, свій народ, зберігаючи при цьому реноме патріотичної людини? Який негатив може містити патріотизм і як цього уникнути? Що таке обов'язок і чи можна його виконувати, не вдаючись до самопожертви? Чи може патріотизм ґрунтуватися на прагматичних мотивах? І, нарешті, які патріотичні образи повинні й можуть створитися у свідомості людей?

На жаль, сьогодення залишає занадто мало місця для розвитку соціокультурної складової комплексу патріотичних почуттів. З одного боку, формуються *патріотичні симулякри* — символи без змісту, ідеологічні «пустушки», чиє призначення зводиться лише до миттєвих дій, ситуативної мобілізації (наприклад, на час виборів або у зв'язку з військовими діями на Сході України). З другого — патріотизм знаходить собі укриття в царині приватного, інтимно-особистого.

Тим часом існує значна необхідність у духовності й патріотизмі в сучасній Україні, що опинилася на крутому історичному переломі. Успішний перебіг реформ навряд чи можливий, якщо система формування й розвитку нашого підростаючого покоління буде позбав-

лена духовно-моральних основ, особливо любові до своєї Вітчизни. Саме в умовах сучасного розвитку ідея патріотизму може і повинна стати тим стрижнем, навколо якого сформуються високі, значущі почуття, переконання, позиції, прагнення кожної людини, її готовність і здатність до активних дій для блага Батьківщини.

Істинний патріотизм передбачає формування і тривалий розвиток цілого комплексу позитивних якостей особистості, основою якого є духовно-моральний та соціокультурний компоненти.

Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності індивіда, який інституціалізує їх соціальну роль і значущість у діяльності, що відповідає інтересам Батьківщини.

Патріотизм — єдиний за своєю суттю й водночас різноманітний у проявах. Тобто, у змістовному плані він має безмежну кількість різновидів. Широка палітра вираження любові до Батьківщини зумовлена наявністю відповідних суб'єктів і об'єктів патріотизму. Патріотизм як соціокультурний феномен є одним із проявів суб'єкт-об'єктних відносин.

Проблема встановлення конкретного носія патріотичної свідомості в аналізованих процесах і явищах має ключове теоретичне й методологічне значення, проте може становити складність у кількох аспектах. Перш за все, неправомірно вести мову про патріотичну свідомість і поведінку безвідносно до суб'єкта. Таким чином при аналізі явищ і процесів духовного життя насамперед має бути встановлене реальне коло суб'єктів-учасників процесів, що розглядаються, а не духовного життя взагалі. Тому під час аналізу щоразу потрібно визначати певні параметри суб'єктності, тобто той необхідний набір ознак, який дає змогу дійти висновку про те, що цей учасник процесу дійсно має суб'єктотворчі ознаки.

Окремо взяту особистість правомірно апіорі вважати суб'єктом (принаймні до тих пір, поки не доведено протилежне), оскільки будь-яка людина в житті, незалежно від її соціального стану, ступеня активності, завжди має і здійснює певний вибір, переслідує свої цілі, керуючись уявленнями про навколишній світ. Інша річ — з'ясувати питання про те, чи є вона суб'єктом патріотичної діяльності.

Однією з головних проблем сучасного українського суспільства є втрата у процесі міжсистемної трансформації політичної та соціальної суб'єктності, здатності ставити перед собою суспільно значу-

щі цілі й домагатися їх реалізації. У результаті розпаду колишньої радянської ідентичності мимовільно й суперечливо почався процес складання великих соціальних груп з різними соціокультурними пріоритетами. Основним критерієм їх виокремлення є наявність характерної для кожної з цих груп системи цінностей, поведінкових стереотипів, способу і стилю життя. При цьому важливо враховувати, що різні групи використовують однакові «імена» цінностей, вкладаючи в них різне семантичне наповнення.

Проблемою залишається й визначення складного соціального суб'єкта. Це поняття добре відоме у вітчизняній і світовій суспільствознавчій літературі: «юридична особа» у праві, «економічний суб'єкт» в теорії економіки, «соціальний суб'єкт» у соціології, політології. Усі зазначені науки, однак, не дають визначення такого суб'єкта, обмежуючись інтуїтивним розумінням цієї категорії на рівні здорового глузду. Очевидно, соціальний суб'єкт повинен мати внутрішню самоорганізацію, системність, цілісність як мінімум у двох іпостасях. З одного боку, має існувати певний організаційний стрижень, організаційна матриця соціального суб'єкта, що виконують управлінські, політичні й ідеологічні функції, з другого — певна, виражена хоча б у найзагальніших рисах «самосвідомість організації»: визнання усіма її елементами самого факту включення в певну структуру, більш широку, якісно іншу, ніж вони самі.

Носіями патріотичної свідомості є суб'єкти різних рівнів: соціальні групи, класи, держава і суспільні організації. Проте насамперед патріотичну свідомість суспільства у всьому своєму розмаїтті втілено у свідомості реальних, конкретних особистостей. Усі зазначені нами суб'єкти не тільки є носіями патріотичної свідомості, а й одночасно творять її на буденному, теоретичному рівнях, патріотичної психології та ідеології. У цьому сенсі патріотична свідомість формується, реалізується всією багатосторонньою діяльністю суб'єктів даного суспільства.

Формування й розвиток патріотизму здійснюється шляхом усвідомлення людиною об'єктивного або ілюзорного соціокультурного середовища, свого місця у суспільстві, суспільної значущості своєї діяльності, її напрямів та цілей. Індивід або соціальна група «вбирає в себе» конкретно-історичне середовище своєї життєдіяльності. У той же час у результаті їхньої дій утворюється батьківщина як соціальне, політичне й культурне середовище. Формування патрі-

отизму відбувається внаслідок пізнавальної діяльності індивіда, соціального суб'єкта. Пізнання соціально-історичного середовища здійснюється через усвідомлення безпосередніх умов життєдіяльності людей, їхніх потреб. Патріотизм формується тут на рівні емпіричної свідомості й функціонує як частина суспільної психології. Надалі відбувається його становлення на рівні теоретичної свідомості як концепції розвитку суспільства в його історії та майбутньому, а також вимог, що висуваються у зв'язку з цим до індивіда.

Формування патріотизму на *рівні емпіричної свідомості* відбувається стихійно, протягом тривалого історичного часу. Патріотичні почуття вплетені у повсякденну практичну діяльність і переломлюються крізь інтереси соціальних груп. Особливістю функціонування патріотичної свідомості на рівні соціальної психології є те, що тут чітко простежується історична спадкоємність цих почуттів, уявлень; вони набувають у суспільній свідомості статусу звичаїв, традицій [1].

Психологічний рівень патріотизму є його основою, фундаментом, від міцності якого залежить можливість зведення теоретичної надбудови. Патріотизм на рівні повсякденної свідомості пов'язаний, головним чином, з почуттями та емоціями. Для цього рівня характерні багатство і розмаїття почуттів, яскравість і строкатість переживань. Завдяки їм в індивіда створюється конкретний чуттєвий образ батьківщини — суб'єктивний образ, характер якого визначається місцем людини в системі суспільства, впливом найближчого середовища і певною мірою ідеологією. Тому почуття соціальності — необхідний елемент патріотизму.

На *науково-теоретичному рівні* формується ідея вітчизни. Ідеології патріотизму притаманні дві особливості. По-перше, її виразником виступає активна частина соціальних сил; по-друге, патріотизм на рівні ідеології так чи так переломлюється і виражається у всіх формах свідомості. Ідеї патріотизму як опосередковані системи понять і теорій виникають під впливом різних форм суспільної свідомості. Тут зв'язок суспільної психології та ідеології такий: патріотичні почуття, ідеї, поняття патріотичного обов'язку формуються під впливом відповідного соціокультурного середовища.

У зв'язку з цим Г. Гегель підкреслював, що чим розвиненіша в людини свідомість абсолютності держави, тим вища у неї здатність «за-

ради спільної справи діяти з власної волі і самостійно» й тим більше довіри вона відчуває до держави [9, 70]. Мислитель розглядав патріотизм як якусь містичну силу, як «свідомість абсолютності держави» [8, 75]. Англійський лорд Х. Спурел стверджував, що патріотизм — це біологічна властивість людей. «Коріння патріотизму, — зазначав він, — слід шукати в тому суто тваринному інстинкті, простішим проявом якого є турбота тварини про свою самку і своїх дитинчат» [24, 12].

Формування патріотизму на рівні теоретичної свідомості відбувається усвідомлено, вирабляється ідеологами тих чи тих соціальних груп і виражає інтереси останніх. Патріотизм відображає взаємозв'язок не лише між індивідами у певний історичний проміжок часу, а й між різними поколіннями. Тут патріотизм виступає як рефлексія соціальної системи щодо минулого, сьогодення й майбутнього.

У патріотичній свідомості дуже рельєфно виражена спадкоємність, тобто включення, збереження і використання патріотизму, що мав місце у минулому вітчизни. Існують специфічні закономірності розвитку патріотичної свідомості. Тут своя діалектика безперервності й перервності пріоритетів і тенденцій, діалектика абсолютного (сталого) й відносного (рухомого) в її змісті. Сформувавшись у певний конкретно-історичний період, патріотична свідомість не виникає кожен раз знову, її основи і зміст лише перетворюються, набувають нових рис і особливостей. Про це слід пам'ятати при формуванні сучасного образу патріота.

Сутність патріотизму розкривається не тільки у пізнанні його в русі від об'єкта до свідомості, а й у з'ясуванні місця суб'єкта в соціальній системі. Патріотичні почуття та ідеї суб'єктів є формою об'єднання і зв'язку особистих інтересів з суспільними за умови переважання останніх. У той же час патріотизм є складовою моральних норм, цінностей людини і в цьому відношенні характеризується як один зі структуроутворюючих елементів особистості. Патріотизм у цій якості розглядається як частина моральної свідомості й досліджується з цих позицій.

Патріотичну суспільну свідомість не можна уявляти як суму, купність індивідуальних свідомостей конкретних особистостей і соціальних груп, яка не має своїх якостей, окрім цієї кількісної характеристики. Було б неправильно вважати, що патріотизм зводиться

до сукупної духовної свідомості окремих людей. Тож ще раз слід наголосити на тому, що патріотизм — явище духовно-практичне і не зводиться лише до патріотичної свідомості суспільства. Патріотизм, хоч і виробляється особистостями в кінцевому підсумку, проте зберігає достатню самостійність і незалежність. Кожна з форм патріотичної свідомості (суспільна та індивідуальна) передбачає іншу й немислима без неї, їх взаємозв'язок і взаємопроникнення становлять нероздільну єдність.

Отже, центральною ідеєю патріотизму, як зазначалося, є ідея вітчизни. Уявлення про батьківщину, а також пріоритет суспільних інтересів над особистими складаються ще в епоху античності. У зв'язку з цим Демокрит зазначав: «Справи державні треба вважати на багато важливішими, аніж усі інші; ... оскільки держава, що йде правильним шляхом, — найбільша опора» [6, 199]. Тут держава розуміється як суспільна громада в цілому. Руйнування родових відносин висунуло на перший план проблему управління суспільством. З огляду на це формуються уявлення про право й обов'язок кожного громадянина на участь у вирішенні суспільних проблем. У деяких державах це набуває форми закону. Так, в Афінах у період реформаторської діяльності Солон був прийнятий закон, який передбачав необхідність самовизначення громадян у період смут і заворушень [23, 23]. У цей час формується поняття батьківщини як середовища даного індивіду, як основа його благополуччя. Цей процес відбувається під час подолання родових зв'язків та утвердження суспільних відносин.

Разом з тим формується поняття патріотизму для позначення почуттів, моральних норм, правових вимог, що відображають відносини особистості й суспільства, представленого як батьківщина. Патріотизм оголошується вищим обов'язком особистості. З цього приводу існує загальновідомий вислів Сократа: «Вітчизна і Закони — вище і дорожче за батька й матір» [23, 132]. З огляду на це в греко-римській культурі була опрацьована ієрархія гідності особи, схему якої подає у своїх віршах Гай Луцилій — творець літературного жанру сатири. На перше місце він висуває діяльність на благо вітчизни, потім — на благо батьків і тільки на останньому місці — турбота про власне благо [26, 199].

Громадські інтереси, на думку Цицерона, мають беззаперечну перевагу над індивідуальними, тому він стверджував: «...який добрий

громадянин засумнівається наразитися на смерть, якщо це буде на користь батьківщині» [26, 26]. Це було вимогою до особистості в її відносинах з суспільством. Цей принцип на далі став центральним у патріотичній свідомості. Вітчизна здавна була виявом однієї найбільш загальнозначущих і консолідуючих суспільство цінностей. Цицерон стверджував: «Батьківщина — і тільки вона — вміщує в себе загальні симпатії» [19, 9].

Тегель також писав про любов до батьківщини як прагнення до загальних цілей та інтересів держави, яка є «щось субстанціональне, істинно загальне» [10, 227].

За своїм змістом соціокультурний образ вітчизни є багатовимірним. Він виражає абстрактний символ і реальний об'єкт суспільних відносин, ідеальну модель соціокультурної спільності й конкретно-історичний образ національно-державного устрою. Традиційний для радянської науки погляд на батьківщину як на об'єктивне соціальне і політичне середовище, яка є матеріальним об'єктом патріотизму, сьогодні здається спрощеним. Вітчизна не може бути зведена до простої сукупності об'єктивно існуючих «середовищ». Батьківщина — це просторово-часова локалізація людського буття, котра сприймається цілісно, певний хронотоп, які отримують у свідомості кожної людини відповідну ціннісно-образну якість і мають узагальнену сутність (на відміну від економічного й політичного ладу). Це неінституційний, тобто не втілений у конкретній структурній формі, органах і установах, об'єкт суспільних відносин. Вона існує і як об'єктивна реальність, і як суб'єктивний образ. Це не просто країна з певною територією і населенням. Перефразовуючи вислів М. Бердяєва, можна сказати, що поняття «батьківщина» характеризує не стільки кількісно-емпірична, скільки якісно-духовна «соборність».

Політичний режим і пов'язані з ним соціально-економічні відносини не можуть служити типологічним критерієм батьківщини. Крах політичного режиму не означає загибель однієї вітчизни й народження іншої. У цьому разі змінюється лише суспільний лад, його територіально-адміністративне оформлення, влада. Типологія батьківщин — це типологія історико-культурних систем. Вітчизна живе в народі як святиня, як найважливіша ідея його буття. Яке ставлення до батьківщини, таке й життя в ній. За цим же критерієм людина ідентифікується як громадянин. У цьому ж відношенні до певної

мірі реалізується і єдність людської сутності — у формі тотожності людини людині як тотожності співвітчизників.

Батьківщина включає в себе і етнічну (поліетнічну) спільноту, і політичну систему. Тому в ставленні до неї проявляються і національні почуття (національна гордість, національна гідність, національна самосвідомість у цілому), і політичні настрої. Визначальним же елементом вітчизни є культура. Можна погодитися з твердженням С. Артановського, що «ідея вітчизни перетворює дискретність історичних подій у безперервність національної культури» [2, 91].

Для вироблення підходу до структури батьківщини важливо дійти згоди в тому, що цілісний соціокультурний організм, а не його частина чи якийсь елемент може стати культурним, політичним, соціальним та іншим середовищем діяльності соціального суб'єкта, послужити основою для розвитку об'єктивно зумовленого зв'язку з цим середовищем. Конкретне суспільство стає батьківщиною не тому, що ми відкидаємо від нього те чи інше середовище або зводимо його до нації (держави, або до нації і держави разом, або до «форми суспільного розвитку»), а тому, що суб'єкт перебуває з ним у соціально-емоційному зв'язку.

Так виробляється новий методологічний підхід, заснований на антропологічній оцінці, який дає змогу відійти від спрощеного тлумачення структури батьківщини, зведення її до однієї єдиної моделі.

Залежно від того, на що (об'єкт) спрямований патріотизм, визначають такі його прояви (різновиди):

- зумовлений просторово-територіальними характеристиками, стосується країни — український (державний) патріотизм та регіональний (місцевий) патріотизм (стосовно школи, заводу, міста, району, області, республіки) — патріотизм;

- вдосконалення конкретної сфери (середовища) вітчизни: політичної, економічної, соціальної, культурної, природної (наприклад, екологічний патріотизм) тощо;

- визначений часовими характеристиками (культурно-історичний патріотизм тощо).

Така класифікація дає змогу побачити це багатогранне соціокультурне явище у всій повноті й органічній єдності й таким чином засвідчити, що будь-яке загальне існує не інакше, як в особливому й одиничному. Тому і патріотизм у культурі представлений як сукупність його різновидів. При цьому слід визнати необхідність

висування на передній план загальнонародного змісту патріотизму: любов до рідної землі, турбота про збереження і чистоту рідної мови, гордість за досягнення країни в науці, культурі й техніці тощо — всього, що становить національно-етнічний аспект цього соціокультурного феномену.

Крім національно-етнічного, існує і загальнодемократичний зміст (права та свободи людини, правова держава тощо). Усе це разом визначає патріотизм як найважливіший інтегруючий фактор, здатний консолідувати суспільство.

Особливо відзначимо спрямованість патріотизму на його суб'єкт і об'єкт. У цьому полягає принципова відмінність справжнього патріотизму від патріотизму абстрактного, який передбачає прагнення до блага країни, яке є по суті безадресне. Це означає, що такий патріотизм не орієнтований на потреби людини і є поняттям мертвим, схоластичним. Адже без служіння державі й людям, які складають її життєву основу, він позбавлений сенсу. Тому всі різновиди патріотизму (у політичній, економічній, соціальній сферах тощо) мають спрямовуватися на поліпшення життєвих умов індивіда як суб'єкта і об'єкта патріотичного відношення. У контексті цього О. Грицай зазначає, що «збудження патріотизму серед населення потребує успішності країни в теперішньому, “сьогодні”, тоді як націоналізм може годуватись минулим, яке героїзується без великої праці. Але ж куди простіше надихнути маси, переконавши їх у сходженні до славного козацтва, аніж піднімати економіку держави, будуючи свій авторитет на реальних досягненнях та покращенні якості життя населення» [11, 127]. Необґрунтовані зміни тієї чи тієї сфери батьківщини, які призводять до погіршення рівня життя людей, є антипатріотичними. Тому, характеризуючи різновиди патріотизму, це слід робити крізь призму інтересів і потреб людей.

Слід зазначити, що поняття «патріотизм» розуміють по-різному. Одні вживають його стосовно місця народження, другі — конкретної місцевості (наприклад, берегів Дніпра чи Ворскли), треті відносять його до соціальних якостей. Кожна з цих точок зору відображає той чи той бік буття людей, суспільства. Судження філософів, письменників минулого та сьогодення стосовно розуміння патріотизму багато в чому різняться, а часом і суперечать одне одному. Очевидно, що різні історичні ситуації, характер тенденцій суспільного розвитку, світоглядні позиції особистості зумовлюють різні тлумачення.

Так, слід зазначити, що при онтологічному підході такі поняття, як «батьківщина», «вітчизна», «патріотизм» не є тотожними. Термін «батьківщина» зазвичай пов'язується з географічними, біологічними (особливо генетичними), екологічними, антропологічними, етнічними та ін. факторами. І лише в деяких рідкісних випадках — або при «вільному», метафоричному вживанні, або в «нейтральних» контекстах — виринає з цього «кола». Поняття «вітчизна» найчастіше співвідноситься з соціальними, економічними, культурними, ідеологічними, науковими, художніми та ін. факторами, складовими специфічно суспільного змісту людського життя.

Шанування землі предків є одним із історично древніх феноменів патріотизму. Саме тут можна говорити про зародження передумов патріотизму ще до появи його об'єктів — відокремлених вітчизн. Більшість дослідників зазначає, що у стародавніх народів найбільш чітко розуміння батьківщини пов'язувалося з родовими суспільностями.

Відчуття вітчизни в кожній людини починається з пам'яті дитинства про свій будинок, вулицю, місто або село. Тобто любов до рідної землі зароджується у справжнього патріота ще в ранньому віці й супроводжує протягом всього життя. Територія, з якою пов'язана історія народу, і куточок рідної землі, де виріс кожен з нас, тісно взаємопов'язані і є одним із найбільш глибоких джерел патріотичних почуттів. Правильно розвинене відчуття землі предків має налаштовувати на сприйняття всієї території країни в єдності. Важливо розуміти значення такого поняття, як нероздільність батьківщини, її цілісність.

Таким чином, запропонований аналіз основних проявів патріотизму, який базується на виділенні його суб'єктів і об'єктів, дає змогу розгледіти це багатогранне соціокультурне явище у всій повноті та органічній єдності й засвідчити, що будь-яке загальне існує в особливому й одиничному. Тому і патріотизм в реальній дійсності представлений як сукупність багатьох різновидів, взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих.

Принцип єдності об'єктивного й суб'єктивного аспектів у змісті патріотизму зумовлений і специфікою функціонування останнього. Цілком очевидно, що зміст патріотизму є об'єктивним для тієї чи тієї соціальної групи, суспільства в цілому. Водночас патріотизм як соціокультурне явище є результатом активності різних соціальних

сил і суб'єктів; об'єднує різні погляди, ідеї, почуття і традиції, які в сукупності віддзеркалюють ставлення людини до вітчизни. Він поширюється не тільки на сучасну батьківщину, а й її минуле, яке пов'язане зі знанням історії, традицій, переказів, легенд, і є джерелом патріотичних настроїв та почуттів. Патріотизм дуже забарвлений емоційно і тому може здійснювати мотивуючий вплив на практичну поведінку людей. Істинний патріотизм виступає в єдності глибоко духовного освоєння суб'єктами історії і культури свого народу та їхньої активно діяльної участі у вирішенні найважливіших проблем сучасного суспільства.

На початку ХХІ ст. все більшого поширення в рамках філософської антропології набуває погляд на патріотизм як на найважливішу цінність, що інтегрує не лише соціальний, а й духовний, моральний, культурний, історичний та інші компоненти особистості. Однак цей напрям, як і раніше, попри глибоку традицію, залишається все ще слабо розробленим теоретично. Це виявляється, зокрема, в тому, що до сьогодні не визначено конкретного змісту патріотизму як цінності, не досліджений його взаємозв'язок з іншими близькими йому цінностями, явно недостатня увага приділяється вивченню проблеми реального прояву патріотизму в системі поглядів, позицій, ціннісних орієнтацій і особливо в процесі соціалізації та діяльної реалізації особистості в сучасних умовах.

Аксіологічний і предметно-перетворювальний підходи — невід'ємні риси аналізу патріотизму. Відомо, що протягом численних історичних епох (особливо на переломних етапах розвитку, в умовах руйнування усталених поглядів) саме любов до батьківщини стає найбільш значущою соціокультурною цінністю.

Як відомо, у соціокультурних цінностях проявляється суспільна й культурна значущість матеріальних об'єктів, соціально-політичних і духовних утворень (суспільних інститутів, культури, історії, сім'ї тощо) для людини, колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціокультурні цінності — це критерії та способи оцінювання значущості об'єктів і утворень суспільного життя, виражені в моральних, політичних, етичних, естетичних нормах, ідеалах, принципах і цілях, що виробляються даним суспільством. На аксіологічному й гносеологічному рівнях у патріотичній свідомості формуються предметності, об'єднані в конкретне ціле. Таким цілим є «образ вітчизни», суб'єктивний образ тієї соціальної системи, яка є

даною для індивіда, соціальної групи, класу, народу, умовою і об'єктом їхньої життєдіяльності.

Особливе місце у суб'єктивному відображенні належить оціночним моментам. Для розвиненої суспільної свідомості вітчизна — це найвища цінність. Інакше кажучи, «образ батьківщини» — це об'єкт соціальних почуттів і духовних переживань, відображення елементів соціокультурного середовища у свідомості людей, у результаті якого вони набувають для особистості (як і для будь-якого соціального суб'єкта) значущості. У цьому сенсі «образ вітчизни» протилежний об'єктивному середовищу, відображенням якого він є.

У зв'язку з цим постає питання: які соціокультурні функції виконує дане духовне утворення у суспільстві; його значення для ефективності роботи соціальної системи та цінність для окремої особистості.

Відображене у свідомості людей об'єктивне соціокультурне явище — вітчизна — перетворюється на систему знаків і символів. Останні, у свою чергу, утворюють систему цінностей, які вказують на людське, соціальне і культурне значення цього явища дійсності. Природа вітчизни, її культура, політичний устрій — всі ці елементи оцінюються з погляду добра або зла, краси або неподобства, справедливого й несправедливого. Все різноманіття явищ об'єктивної реальності вітчизни може виступати як духовні цінності. Сукупність цінностей, що утворилася навколо ідеї вітчизни, і становить конкретно-чуттєвий образ останньої (надалі — образ вітчизни). Такий образ вітчизни — це результат відображення у свідомості соціального суб'єкта його «живого зв'язку» з соціокультурним організмом; система цінностей, виражена за допомогою знаків і символів, яка виступає як найважливіший мотив його діяльності.

Діалектика ціннісних аспектів патріотизму полягає насамперед у непростому поєднанні соціоцентристської та антропоцентристської спрямованості політичних умонастроїв соціального суб'єкта. Не можна не помітити певного перегину в бік соціоцентризму в умонастроях радянського суспільства, що втілювався в технократичних уявленнях про людину як «гвинтик» соціальних процесів. Міра поєднання особистого і суспільного, що змінюється на різних етапах історії, і визначає цінність вітчизни.

Як зазначає І. Фролов у своїй книзі «Перспективи людини», соціальний прогрес — «...це постійна зміна міри особистого і суспіль-

ного; це все більш яскраво виражена індивідуалізація особистості і разом з тим її єднання з суспільством, його цілями і змістом, його існуванням і розвитком; це, отже, постійна спрямованість у майбутнє, яка надає сенсу й цінності людському життю як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях» [28, 308].

Разом з тим перегин у бік антропоцентризму був би ще більше небажаним, оскільки звідси недалекий шлях до егоцентризму, розпаду батьківщини на окремі світи й підсвіти. Дійсно, вся справа в мірі поєднання особистого і суспільного, соціоцентристського й антропоцентристського, колективного та індивідуального.

Ставлення до батьківщини, якщо трактується відповідно до своєї гуманної природи, здатне виступати одним із найбільш значущих чинників соціальної злагоди й загальнонаціональної консолідації. Ідею і цінність вітчизни не можна ставити вище ідеї і цінності людини, оскільки абстрагований від гуманних начал патріотизм здатний перетворитися з якості, що звеличує особистість, у якийсь надособистісний фетиш, який тяжіє над нею. Патріотизм не є якийсь нівельований і нав'язуваний індивідові ззовні шаблон, він передбачає і приватний вибір, суверенну позицію особистості.

В умовах соціокультурної кризи і в ході жорсткої політичної боротьби різні сили не тільки опозиційні, а й владні прагнуть ототожнити свої дії з інтересами батьківщини. Причому саме спроби влади ангажувати патріотизм з метою зміцнення свого становища здатні призвести до особливо серйозних наслідків, використовуватися як засіб маніпуляції масовою свідомістю та зброя для придушення інакомислення. Моральна й відповідальна позиція інтелігенції — це чи не єдина гарантія від утвердження такого підходу. Крім неї, немає в суспільстві сили, яка б завдяки своїм органічним якостям і функціям могла розрізнити патріотизм «істинний» і «хибний», дати орієнтири, принципи і зразки належного ставлення до батьківщини.

Сфера формування патріотичних цінностей — історичний досвід українського народу. У його надрах вкорінена невичерпна культурна традиція України [12, 13].

Патріотизм — це ставлення до батьківщини, що є ціннісним відображенням у свідомості й практичним проявом у вчинках зв'язку суб'єкта з певним просторово-часовим, соціокультурним, національно-державним континуумом. Патріотизм — фактор і засіб організації та самоорганізації людської спільноти. За даними резуль-

татів опитування Центру Разумкова, що проводилося ще у кінці 2013 р., 95 % мешканців усіх регіонів України сприймали її своєю Батьківщиною; 84,5 % респондентів вважали себе патріотами України (зокрема, у західному регіоні — 94 %; в центральному — 88,5 %; у східному — 81 %; у південному — 72 %) [30]. Цілком очевидно, що події останніх двох років у Криму й на Сході України тільки збільшили ці показники.

Патріотизм — це специфічний механізм трансляції культури. У самих надрах національно-державного організму він проявлявся в ідеях і почуттях, що сприяють об'єднанню людей навколо святинь та інтересів, однаково зрозумілих кожному і близьких для всіх. Підстави патріотизму містяться, з одного боку, в усвідомленні людиною своєї належності до певної цивілізаційної та національно-державної цілісності, з другого — в її приватному житті, громадянському суспільстві. Патріотизм не може нав'язуватися особистості ззовні, насаджувати примусово. Головна ж умова патріотичного волевиявлення й діяльності полягає у свободі їх проявів.

Важливо уникати двох крайнощів у тлумаченні патріотизму як соціокультурної цінності: 1) твердження, що він заперечує свободу особистості, означає лише рід духовного рабства, роз'єднує людство. Витоки такого підходу виявляються починаючи з космополітичної традиції просвітництва; 2) абсолютизація патріотизму властива світогляду замкнутого етносу, який відчужено або вороже ставиться до світу.

Патріотизм має кілька антропологічних вимірів. Він проявляється у сфері почуттів, ідей, вчинків особистості, є засобом ідеологічного впливу і фактором політичної практики. Жоден з цих вимірів не має шкодити гуманістичним принципам, і в цьому сенсі ставлення до батьківщини є цінністю життя і культури, що має загальнолюдський зміст і значення [20, 143]. Гуманне начало патріотизму становить його основоположний критерій.

Якщо ж у ставленні до батьківщини проявляється етнічна домінанта, тобто зв'язок з нею звужується до утвердження примату традицій, цінностей, інтересів конкретного етносу, то тоді йдеться не про патріотизм, а про форми етноцентризму. Він найчастіше має дегуманізовані прояви (трайбалізм, націоналізм, шовінізм, фашизм, нацизм, расизм). У такому разі, хоч і є певне ставлення до батьківщини, воно неадекватне і навіть протилежне патріотизму,

який несумісний з негуманною свідомістю й поведінкою. Інша річ, якщо відсутній фізичний, але не духовний зв'язок з батьківщиною (коли для суб'єкта батьківщина і країна проживання не збігаються або ж коли саме вітчизна позбавлена свого національно-державного оформлення). Тоді має місце відкритий або латентний патріотизм апатридів, які з певних причин мешкають у країні, яка не сприймається ними як справжня вітчизна.

Патріотизмові відповідає найважливіша умова становлення духовності — двоспрямованість думок і почуттів, тобто діалогічність свідомості. Особистість переймається питаннями про те, якою є і якою повинна бути моя Вітчизна; який я є і як мені ставитися до моєї Батьківщини? Така діалогічність лежить у руслі традиційних ідейно-духовних і моральних пошуків української інтелігенції, що поєднує саморефлексію, громадянськість, національні та загальнолюдські цінності.

Патріотизму притаманна діалектика свободи і необхідності, особистого й суспільного, минулого і сьогодення, традицій та новацій, матеріального й ідеального тощо. Патріотизм — це синкретичний феномен, який стосується і політичної, і соціальної, і культурної, і моральної, і психологічної сфер людського буття. У ньому синтезуються ідейні погляди, політичні орієнтації, історичні знання, національна самосвідомість, етичні імперативи, психологічні переживання суб'єкта. Патріотизм слід розглядати як форму прояву духовності особистості у зв'язку з культурно-ціннісним і політичним змістом певної епохи, не зводячи до апріорної моделі однозначних і безальтернативних рис, властивостей, якостей. Ставлення до батьківщини, залишаючись універсальною цінністю, зберігає індивідуальність у своїх конкретних проявах. У цьому сенсі кожна людина по-своєму «відчуває» й уявляє вітчизну.

Патріотизм не є якимось заданим нівельованим категоричним імперативом. Він передбачає і «приватний» вибір, суверенну позицію особистості.

Патріотизм є індивідуалізованим зв'язком особистості з вітчизною, заснованим на бажанні блага для неї. Однак усвідомлення зв'язку і розуміння відповідного блага є багатозначними і варіюються залежно від конкретно-історичних умов, ідейно-політичних чинників і соціально-психологічних якостей відповідного суб'єкта.

Підсумовуючи коротке звернення до аксіологічного аспекту аналізу патріотизму, зазначимо, що патріотична свідомість становить сукупність ціннісних елементів будь-якої форми суспільної свідомості, які є відображенням даної вітчизни крізь призму соціокультурних інтересів.

Патріотична свідомість — це відображення суб'єктом значущості своєї вітчизни і готовності вжити необхідних заходів щодо захисту її національних інтересів. Вона є детермінантою патріотичної поведінки, морально-етичним регулятором взаємодії суб'єкта з об'єктом, його патріотична діяльність. Патріотична свідомість — це специфічна частина суспільної свідомості, загальні риси якої, усвоючергу, представлені індивідуальній свідомості кожної людини. У патріотичній свідомості накопичуються численні знання, уявлення, погляди, судження про вітчизну, без чого не може виникнути феномен патріотизму [27, 29].

Патріотична свідомість, зазначає С. Іванова, є, по суті, сполучною ланкою, «передавальним механізмом» між вітчизною як об'єктивною реальністю, що формує її предметний зміст у вигляді «образу батьківщини», і патріотизмом. У надрах патріотичної свідомості, у її глибинних пластах акумулюються, зароджуються передумови появи, виникнення патріотичного почуття. Саме від змісту, стану, рівня розвитку патріотичної свідомості залежить у кінцевому рахунку патріотична або антипатріотична діяльність, модифікації або деформації патріотичних якостей особистості. Розвиток патріотичної свідомості як цілісного явища, що розвивається через низку діалектичних заперечень, дає змогу виділити різні якісні стани цього феномену в історії, представити їх як історичні типи, що послідовно змінюються, як своєрідний канал трансформації всіх видів впливу на об'єкт патріотизму [18, 102].

Патріотичні відносини виникають у процесі суспільної практики як реальний зв'язок суб'єкта з об'єктом, як своєрідний канал трансформації всіх видів впливу на об'єкт патріотизму. Патріотичні відносини є передумовою матеріалізації патріотичної свідомості і здійснення патріотичної діяльності людини. Відомо, що будь-які відносини не можливі без речей, і річ не існує поза відносинами. Проте ставлення людей до різних елементів своєї вітчизни і до неї в цілому буває різним — від позитивно-діяльного до нігілістичного і навіть ворожого, що цілком характерне для сучасної суспільної

думки українців. У результаті кардинальних соціокультурних процесів в Україні, анексії Криму та збройної агресії з боку Росії відбулися докорінні зміни політичної, економічної, соціальної, культурної сфер нашої країни. Тому, незважаючи на те, що вітчизна як частина даної нам об'єктивної реальності одна, вона по-різному відображається в індивідуальній і суспільній свідомості українців.

Усвідомлення причетності до потреб країни — суб'єктивний процес, який представляє оцінку особистістю своїх потреб та інтересів і їх співвідношення з інтересами співвітчизників і суспільства в цілому. Але як не існує «чистих» людських відносин, так і ставлення до батьківщини має конкретно-історичний характер, що зумовлено реальною історичною необхідністю.

Ступінь усвідомлення людиною своїх інтересів і можливості їх реалізації в умовах даного державного ладу зумовлює цінність тих чи тих елементів вітчизни, позитивне, негативне чи інше ставлення до них особистості. Усвідомлення і визнання індивідом своєї вітчизни як цінності взагалі виявляється у відповідному до неї ставленні й поведінці. Істинне ставлення патріота до своєї вітчизни характеризується як конструктивно-критичне та творче.

Слід звернути увагу і на праксеологічний аспект досліджуваного явища. На жаль, він не отримав достатнього розвитку у працях фахівців з цієї проблеми. На наш погляд, у саме визначення патріотизму має бути внесена характеристика його активної, діяльної сторони.

Патріотична діяльність — це спосіб втілення патріотичної свідомості та реалізації усіх видів впливів суб'єкта на об'єкт патріотизму, сукупність дій, спрямованих на реалізацію патріотичних цілей. Ця діяльність становить основу патріотизму, ту його сторону, яка реально відчувається й спостерігається. Здатність здійснювати патріотичні дії з'являється не відразу, а формується з накопиченням соціального досвіду, залученням до всіх сфер суспільного життя й освоєнням усіх форм суспільної свідомості.

За своєю природою патріотична діяльність не є самостійним видом соціальної діяльності. Патріотичним може бути будь-який різновид людської діяльності за умови, що в її мотиваційній структурі переважатимуть патріотичні мотиви. Діяльна сторона патріотизму є визначальною, оскільки саме тут відбувається трансформація почуттів та ідей у конкретні справи. Патріотична діяльність є своєрід-

ним результатом досягнення емоційної і раціональної сторін патріотизму, згідно з чим можна судити про справжнє ставлення людини до вітчизни.

Патріотична діяльність цілком підпорядковується діалектиці сутності та здійснення. Мотив діяльності, що суб'єктивно сприймається як патріотичний, може призводити до антипатріотичних дій за своїми соціальними наслідками. Одночасно може бути діяльність на благо вітчизни, яка суб'єктивно відчувається як патріотизм.

Патріотична діяльність — це спосіб втілення патріотичної свідомості й трансформації усіх видів впливу суб'єкта на об'єкт патріотизму. Вона становить матеріальну, емпіричну, реально відчутну й видиму сторону останнього і в цьому сенсі є його матеріальною основою.

У процесі патріотичної діяльності здійснюється взаємна зміна станів суб'єкта й об'єкта патріотизму. В об'єкті відбуваються зміни, які зумовлювалися характером діяльності та бажаннями суб'єкта, а в останнього відбувається розрядка внутрішнього напруженого стану, і він відчуває задоволення від виконаного патріотичного обов'язку. Патріотична діяльність може здійснюватися й у формі реагування на дії, що несуть загрозу її об'єкту, в тому числі й з боку політичного режиму. У цьому випадку істинність патріотичних дій може визначатися виходячи з аналізу стану вітчизни, рівня життя народу як інтегрованого показника цього стану і конкретних планів дій суб'єктів соціальної практики у всіх сферах життя.

Взаємна зміна суб'єкта і вітчизни у процесі їх активної взаємодії відображатиме результат патріотичних дій. Отже, діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму, що ґрунтується на свідомості й почуттях патріотичного обов'язку, викликатиме цілеспрямовані й бажані зміни в об'єкті та розкриватиме сутність патріотизму.

Діяльне ставлення суб'єкта до об'єкта патріотизму — це така форма відносин, яка передбачає не просту об'єктивацію раціональних, емоційних і вольових компонентів суб'єкта, а їх органічну єдність і функціональний результат. Об'єктивація елементів патріотичної свідомості виявляє моральні мотиви вчинку, без пізнання яких неможливо встановити, чи несуть дії суб'єкта благо для батьківщини. Виявлення справжніх мотивів діяльності людини, з'ясування її реальних прагнень є критерієм у визначенні істинного патріотизму. І якими б «патріотичними» фразами про «відродження» у майбут-

ньому не прикривалися суб'єкти діяльності, їхні дії не можуть бути патріотичними, якщо призводять до розпаду усіх сфер суспільства. Оскільки діяльність, яка ґрунтується на моральних мотивах, — це практично реалізовані моральні відносини, що виявляються у вчинках людей, можемо стверджувати, що елементарною часткою безпосереднього виявлення і формою об'єктивації внутрішнього ставлення патріота до предмета діяльності є патріотичний вчинок.

Патріотичний вчинок — це така форма ставлення суб'єкта до батьківщини, що може відбуватися не тільки як активна практична дія, але і виявлятися у вигляді непрямого прояву, дії навпаки, або «пасивного» прояву, що виражається в ухиленні від запропонованих антипатріотичних дій. У будь-якому патріотичному вчинку можна виділити практичний бік, що включає конкретні дії (бездіяльність) суб'єкта, і духовно-психологічний, що складається з мотивів, цілей, емоційного або вольового ставлення суб'єкта до наслідків вчинку і їх самооцінки, зумовлюючи органічну єдність суб'єкта й об'єкта патріотизму. Патріотичний вчинок є також усвідомленою дією або частиною патріотичної поведінки людини.

Таким чином, цілком поділяючи погляд І. Бушман, можемо стверджувати, що смислове навантаження терміна «патріотизм» як соціокультурного феномену на філософському рівні становить систему поглядів народу на природу і суспільство; на масово-побутовому рівні виражає успадковану й культивовану в народі любов до всього свого, рідного (мова, культура, традиції тощо); на раціонально-суспільному рівні являє буття народу в часі, самоусвідомлення і самоствердження себе як етносу серед інших народів світу та співпраця з ними; на особистісному рівні сповідує почуття любові й відповідальності за долю свого народу, свідоме визначення інтересів суспільства вище за власні [5, 298]. Патріотизм виникає як складне соціокультурне утворення, що відображає багатоаспектність зв'язків і відносин людини з вітчизною. Зв'язок конкретних типів патріотизму з соціальною активністю має неоднозначний характер. Як і в будь-якому соціокультурному явищі, характер активності визначає той тип суспільних відносин, у рамках яких розгортається діяльність особистостей, груп. Життєва активність набуває позитивного сенсу, стає моральною тільки тоді, коли збільшує міру згуртованості, солідарності людей, розширює реально-гуманістичний горизонт суспільних відносин, спрямована на передові суспільні ідеали.

Тільки соціальна діяльність дає змогу виявити суть почуттів людини, звернених до батьківщини. Саме дії роблять патріотизм реальною ланкою функціонування соціокультурної системи. Патріотизм є одним із потужних і тривало діючих мотивів соціальної діяльності. З іншого боку, наявність у соціальної дії патріотичного мотиву надає їй особливої якості. Патріотизм може виступати як основа діяльності й у захисті вітчизни, і в повсякденній трудовій діяльності, й у ставленні до людей, співвітчизників.

Патріотична поведінка є самостійним видом соціальної поведінки і має складну внутрішню структуру: вона включає мотив діяльності, вольове прагнення до неї, сам вчинок, самооцінку людини і ставлення до вчинку оточуючих. Реальний патріотизм, який формується на базі демократичних і гуманістичних принципів, має широку амплітуду відносин громадян до громадянського суспільства і держави, об'єднує різноманіття соціально-психологічних утворень, адресованих до природи та історії свого народу, його культури і загальнолюдських цінностей.

Труднощі, які сьогодні переживає Україна, підсилили увагу до теми подвижництва. Уміння стійко витримувати випробування, віра в долю народу, здатність до самопожертви — ці моральні цінності, закладені в соціальній пам'яті народу, сприймаються новими поколіннями. Навіть у глухі, застійні часи народ висував подвижників, які виконували обов'язок вірності совісті, культурі, нашим ідеалам. Тема «Патріотизм і подвижництво» заслуговує окремого, спеціального вивчення.

Дієва сторона патріотизму дає змогу оцінити суть ідей і почуттів людини, звернених до батьківщини. Перш ніж діяти, індивід усвідомлює образ дії, планує результат як мету своєї діяльності. Неможливо відокремити й виділити з процесу патріотичної діяльності становлення патріотизму, формування його свідомості, оскільки це єдиний процес. У діяльності людина реалізує поставлені цілі, пізнає все різноманіття форм прояву патріотизму, робить його засобом і сутністю своєї активності. Патріотизм як діяльність — це розкриття сутнісних сил людини у будь-якій соціально-необхідній діяльності на основі одного джерела — любові до батьківщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Акимович Є.О. Філософія тотальності : монографія. — 2-ге вид. / Є.О. Акимович. — О. : Прес-кур'єр, 2012. — 178 с.
2. Артановский С.М. Идея нации в контексте интеллектуальной истории // Интеллигенция и нравственность (социологические очерки) / С.М. Артановский. — М., 1993. — С. 70–91.
3. Артющенко О.М. Трансформація української ментальності в контексті викликів сучасності : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Артющенко О.М. — К., 2015. — 20 с.
4. Біленко Т.І. Феномен слова в духовному житті українського суспільства: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Біленко Т.І. — Л., 2005. — 44 с.
5. Бушман І.О. Національна свідомість студентства / І.О. Бушман // Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В.М. Вашкевич. — К. : Вид-во «Гілея», 2016. — Вип. 105 (2). — С. 297–301.
6. Виц Б.Б. Демокрит / Б.Б. Виц. — М. : Мысль, 1979. — 212 с.
7. Волошина Н.М. Соціально-філософський вимір патріотизму сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Волошина Н.М. — К., 2010. — 22 с.
8. Гегель Г. Введение в философию: Философская пропедевтика / Г. Гегель ; пер., вступ. ст., примеч. С. Васильев ; пер. с нем. — М. : Изд-во Тимирязевского НИИ, 1927. — 261 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет : в 2 т. / Г.В.Ф. Гегель ; сост., общ. ред. и вступ. ст. А.В. Гулыги. — М. : Мысль. — 1971. — Т. 2. — 630 с.
10. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г.В.Ф. Гегель ; вступ. ст. Е. Ситковского. — М. : Мысль. — 1977. — Т. 3: Философия духа. — 470 с.
11. Грицай Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай, М. Николко. — Вильнюс : ЕГУ, 2009. — 220 с.
12. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України / О. Гриценко. — К. : К.І.С., 2014. — 352 с.
13. Дзьобань О.П. Традиції й новації як детермінанти розвитку культури / О.П. Дзьобань, С.О. Руденко // Філософія і сучасність: Науково-теоретичний і практичний журнал / за ред. проф. С.М. Пазиніча. — Х. : ХДАДМ, 2010. — Вип. 4. — С. 123–135.

14. Дзьобань О.П., Суспільна правосвідомість як комунікативно-дискурсивний феномен / О.П. Дзьобань, Ю.Ю. Калиновський // Практична філософія. — 2010. — № 2 (36). — С. 160–166.
15. Духовна-Кравченко О.С. Взаємозв'язок патріотизму та національної ідеї у становленні сучасної держави : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / Духовна-Кравченко О.С. — К., 2012. — 18 с.
16. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : у 3 кн. : кол. монографія / ред. М. Михальченко, В. Скотний. — К. : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І. Франка, 2009. — Кн. 1: Суспільство — продукт цивілізаційної взаємодії людей. — 242 с.
17. Духовне життя українського суспільства: теоретико-методологічні та онтологічні проблеми розвитку : у 3 кн. : кол. монографія / ред. М. Михальченко, В. Скотний. — К. : Інформ.-ред. від. ДДПУ ім. І. Франка, 2009. — Кн. 2: Духовне життя суспільства — чинник прогресу. — 319 с.
18. Иванова С.Ю. Патриотизм в культуре современной России : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.03 / Иванова С.Ю. — Ставрополь, 2004. — 403 с.
19. Историки Рима : сб. ; пер. с лат.; под общ. ред. С. Апта [и др.]; вступ. ст. С. Утченко, худож. Ю. Клодт. — М. : Худ. лит., 1970. — 495 с.
20. Кинкулыпин А.Т. Деятельность и духовный мир человека / А.Т. Кинкулыпин // Социально-политический журнал. — 1995. — № 2. — С. 140–148.
21. Крижанич Ю. Политика / Ю. Крижанич ; подгот. к печати и послесл. В.В. Зеленин ; пер. и коммент. А.П. Гольдберг ; под ред. и с предисл. акад. М.М. Тихомирова. — М. : Наука, 1965. — 735 с.
22. Лапин Н.И. Антропосоциетальный подход [Электронный ресурс] / Н.И. Лапин. — Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/02/1214824674/1bLapin.pdf>.
23. Нерсисянц В.С. Политические учения Древней Греции / В.С. Нерсисянц. — М. : Наука, 1979. — 263 с.
24. Спурел Х. Патриотизм с биологической точки зрения / Х. Спурел. — М. : Изд. И.А. Маевского, 1914. — 152 с.
25. Сухомлинська О. Патріотизм як цінність: погляд на історію і сьогодення / О. Сухомлинська // Шлях освіти. — 2010. — № 2. — С. 10–14.
26. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима, III–I вв. до н. э. / С.Л. Утченко. — М. : Наука, 1977. — 256 с.

27. Феномен українського патріотизму [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://palm.nash.net.ua/blog/archives/2011/03/entry_126.php.
28. Фролов И.Т. Перспективы человека: Опыт комплексной проблемы дискуссионного общения / И.Т. Фролов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Политиздат, 1983. — 350 с.
29. Халимбекова М.Х. Феномен патриотизма: философско-культурологический дискурс : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 24.00.01 / Халимбекова М.Х. — Астрахань, 2012. — 19 с.
30. 95 відсотків мешканців України назвали її своєю Батьківщиною — опитування [Електронний ресурс] // Кореспондент. — 2014. — 4 березня. — Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314580-95-vidsotkiv-meshkantsiv-ukrainy-nazvaly-yii-svoieui-batkivschynoui-opytuvannia>.

Горбань О.В.

ВІТЧИЗНЯНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК ІДЕОЛОГ НАЦІОНАЛЬНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Сучасне українське суспільство, проходячи транзитивну фазу свого розвитку, є проблемним по своїй суті. Об'єктивно зумовлена і суб'єктивно реалізована зміна складових його елементів неминуче втягує людину в стан соціально-психологічної дезінтеграції, що може спричинити кризу не тільки соціально-економічних параметрів суспільства, а й духовно-моральну кризу в цілому. На даному етапі трансформації соціуму важливо визначитися з вектором розвитку останнього та сформуванню основні засади його визначальної ідеології.

Нинішній період в історії української державності позначений випробуванням реформою всієї системи державного та суспільного устрою, яка виявилася основою затяжної суспільно-політичної кризи. Загострення політичного протистояння вимагає ґрунтовних наукових досліджень, громадської дискусії, визначення та кристалізації справжніх пріоритетів і цінностей української спільноти. Особливої уваги та вивчення потребують моральні засади державницького мислення особи, розуміння кожним не лише обов'язку, а й внутрішньої відповідальності за свій внесок у суспільне життя, власну долю. Оскільки саме патріотизм є установкою на соборність, то духовне об'єднання українців навколо його формування як спільної і важливої справи є запорукою розбудови демократичної, заможної Української держави.

Наразі у сучасній Україні тема патріотизму стала однією з дискусійних. Сучасний стан вивчення цього питання включає в себе надзвичайно широкий діапазон проблематики з різних галузей гуманітарного знання: від пошуку нових моделей соціальної і політичної взаємодії особи та влади в умовах демократичної трансформації українського суспільства до вироблення специфічних національних форм прояву патріотичної ідеології та формування культури патріотизму. Тому нагальною потребою наукових досліджень є пошук суб'єкта, здатного сформувати ідеологію національного патріотизму.

Патріотизм — одне з найбільш глибоких людських почуттів. Зазвичай це поняття розуміють як відданість і любов до батьківщи-

ни, свого народу, гордість за їхнє минуле й сьогодення, готовність до їх захисту. Це почуття є одним із найважливіших духовних надбань особистості. Воно характеризує вищий рівень розвитку індивіда й проявляється в його активно діяльній самореалізації на благо Батьківщини [9, 6].

Патріотизм (*зр. patriotes* — співвітчизник, *patris* — батьківщина, вітчизна) часто трактується як моральний і політичний принцип, духовне почуття, яке містить у собі любов до батьківщини, відданість їй, гордість за її минуле і сьогодення, прагнення захищати інтереси батьківщини.

На сьогодні проблемна ситуація полягає в тому, що стара шкала ціннісних орієнтирів уже не працює, а нова ще не сформувалася [5, 6–29]. Ситуація ускладнюється реальністю процесів глобалізації світу, становленням інформаційного суспільства, загостренням глобальних проблем, спробами формування «нового мислення», нової патріотичної ідеї. У пошуках реального суб'єкта такого мислення дослідники звертаються до проблеми інтелігенції. Знову актуалізуються питання про потенціал останньої, її призначення або покликання [14, 3–9].

Проблема інтелігенції сьогодні актуальна не стільки сама по собі, скільки з приводу її можливості бути і стати ідеологом та натхненником патріотичної ідеї в житті суспільства. Традиційно вважається, що саме вона є духовним наставником, «поводирем», ідеологом тієї частини громадськості, яка здатна, з одного боку, до формування суспільних відносин на виховання якостей патріотизму в людини, а з другого — до динамічного розвитку сучасного суспільства на основі вільного вибору особистістю свого місця в ньому на ґрунті конкуренції та законності в напрямі трансформації в суспільство громадянське.

Слід зазначити, що патріотизм — це соціальне явище, яке має велику стійкість і довге життя в народі навіть у разі його зникнення. Істинний і духовний у своїй сутності патріотизм припускає безкорисливе, самовіддане служіння Батьківщині. Він був і залишається моральним та політичним принципом, соціальним почуттям, зміст якого виражається в любові до вітчизни, відданості, гордості за її минуле і сьогодення, в прагненні й готовності її захищати. Патріотизм є одним із найбільш глибоких почуттів, закріплених віками боротьби за свободу і незалежність батьківщини. Разом з тим існує

проблема створення дієвого механізму формування сучасної патріотичної ідеї, що відповідає насущним потребам сьогодення української нації. Цей факт потребує визначення тієї частини суспільства, яка була б здатна продукувати необхідні ідеї, здійснювати визначальний ідеологічний вплив та імплементувати ідеї патріотизму через освіту та виховання в повсякденне життя людини.

Дослідницька практика різних дискурсів запропонувала цілу палітру роздумів про те, що таке інтелігенція, який вона має потенціал і наскільки їй посилене завдання вирішити проблему формування нової ідеології патріотизму в умовах сучасного транзитивного суспільства, де історичні виклики чекають своїх гідних відповідей. При цьому зазвичай залишалося відкритим питання про дієздатність інтелігенції.

При вивченні останньої виділяються два чітких структурних елементи її іміджу — освіта і моральна чистота. Як вважають Л.Д. Гудков і Б.В. Дубин, повсякденне слововживання зберігає за поняттям «інтелігенція» подвійне значення: «Полюси значень задані поняттями “спеціаліст” — “совість народу”, просвітитель, захисник. [...] Одне значення використовується в зовнішніх ситуаціях взаємодії з владою, ситуаціях державного “управління”, інший сенс призначений виключно для себе, тобто це самовизначення людей, що зараховують себе до “інтелігенції”, засіб символічної консолідації, посилення групової згуртованості» [6, 69]. Така невизначеність, на думку дослідників, виявляється надзвичайно важливою і функціональною, даючи змогу непомітно пов'язати різні соціальні контексти й ситуації вживання як самого терміна, так і можливостей інтелігенції бути суб'єктом формування окремої ідеї чи ідеології як системи.

За останній період серед вітчизняних вчених склалася традиція багатозначного вживання поняття «інтелігенція». Розглянемо основні підходи, що дають змогу вважати інтелігенцію соціальною категорією.

Громадська думка наділяє інтелігенцію такими характеристиками, як освіченість, інтелектуалізм, висока моральність. При цьому практично не згадується професіоналізм, діловитість, здатність до цілеспрямованості.

У рамках такого трактування до інтелігенції зараховують усіх кваліфікованих фахівців, які одержали формальний сертифікат про наявність спеціальної вищої або середньої освіти. Звичайно, при такому

підході виділений об'єкт виявляється вкрай диверсифікованим. Важко навіть визначити, до якого саме розряду спільнот він належить — соціального (прошарок, клас, «класоподібна» група) чи номінального (великі статистичні групи, лише всередині яких можливо фіксувати соціально-професійні групи). Незрозуміло також, чи здатний такий об'єкт формувати нові смисли в патріотичному вихованні нації.

У середині ХХ ст. Я. Щепанський запропонував модель, згідно з якою до власне інтелігенції слід було б зарахувати всіх фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою (критерій освітнього цензу), що вкладають у свою працю індивідуальні творчі та інтелектуальні зусилля (критерій творчості), тобто ту частину нації, яка здатна бути суб'єктом формування нової ідеології. Дана сукупність класифікується далі за типом виконуваних у суспільстві функцій (місце в суспільному розподілі праці), у зв'язку з чим виділилися «творці культури» (науковці, літератори, актори, художники, музиканти, архітектори, науковці бібліотек); «організатори соціального та економічного життя» (інженери, техніки, працівники готелів, директори інститутів, вищі функціонери держадміністрації); «експерти» (лікарі, фармацевти, вчителі, духовенство, видавничі працівники) [15, 284–285]. Неповнота професійного переліку, рухливість кордонів між групами тут очевидна. Крім того, сама по собі наявність формального диплома про вищу освіту ще не свідчить про належність до інтелігенції. Тому важливим науковим завданням є пошук альтернативних визначень терміна «інтелігенція» та дослідження її сутності як суб'єкта формування суспільної ідеології.

Також необхідно позначити існуючу відмінність між поняттями «інтелігенція» й «інтелектуали». Р.К. Мертон у книзі «Соціальна теорія і соціальна структура» присвячує розділ дослідженню і функціоналістському моделюванню відносин інтелектуалів і бюрократичних структур. Він пропонує таке визначення поняття «інтелектуали»: це особи, що «присвячують себе культивуванню і формулюванню знання», й мають доступ до поповнення останніми загального фонду культури, що не ґрунтується виключно на їхньому особистому досвіді, причому не так важливо, здійснюється все це у вільний або основний робочий час [1, 263].

Вживання терміна «інтелектуали» традиційне для західної соціології й сприймається дослідниками та публіцистами як синонім поняття «інтелігенція», хоча це не завжди правильно.

Уявлення про вітчизняну інтелігенцію спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті й просвітництва, просвітительського патріотизму. Вітчизняна інтелігенція розумілася як група патріотично налаштованих, інтелектуально розвинених людей, об'єднаних спільною опозиційністю стосовно істеблішменту, влади. Інтелігент — людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про спільну справу, служінню батьківщині на засадах правди, істинності, справедливості.

Поняття «інтелектуали» визначене професійним складом; вони практично не спаяні між собою. Інтелектуали визначають процес виробництва ідей, за ними визнається компетенція створювати етико-філософський дискурс суспільства («знання про знання», «думки про думки»). Вони можуть перебувати в різних фазах відносин із суспільством (відчуження від нього, відсторонення, зацікавлення або конструктивний критицизм, коли критика стає нормою поведінки; допускається також, що поведінка інтелектуала може бути наслідком політичної або соціальної ангажованості).

Як зазначає Н.Є. Покровський, «західний інтелектуал “виробляє” рівно стільки, скільки може спожити суспільство. Це, зрозуміло, стосується не тільки кількості, але і якості інтелектуальних продуктів. І чим точніше інтелектуал, чи то художник, вчений, педагог, журналіст, хто завгодно, вгадує цю хитру рівновагу, тим більшого успіху він досягає щодо громадського визнання і матеріальної винагороди. Коротше, західний інтелектуал перш за все зорієнтований на пошуки рівноваги із середовищем свого соціального існування» [13, 316–317].

Згідно з іншим підходом — діяльнісним — інтелігенцією є організовані в практичні групи або інститути професіонали символічного і політичного уявлення, які ототожнюють себе з таким співтовариством за принципом «це ми» і здатні діяти саме як колективний актор на основі загального інтересу, патріотизму, цілей громадянського служіння, отже — володіють єдністю практик і подібними ресурсами.

Вітчизняна інтелігенція пройшла шлях становлення як суб'єкта суспільного життя, здатного формувати громадську думку, бути ідеологом патріотизму насамперед засобами освіти та виховання.

Тенденції до визначальної ідеологічної ролі вітчизняної інтелігенції ми знаходимо уже з моменту її виникнення. Дореволюційна

інтелігенція становила особливий соціальний інститут зі своєю системою патріотичних норм, цінностей, ролей, функцій. «Вже як інститут інтелігенція взяла на себе багато соціальних функцій церкви, виробила свою систему догматів, символів віри, ієрархію і ритуали. Основними її цінностями були “патріотизм”, “духовність”, “освіченість”, місіонерське “служіння народу” (відірване від проникнення в його реальні життєві проблеми) “вірність ідеалам”» [7].

Склася стійка соціальна конструкція. Інтелігент отримував міцну моральну опору, знаходив сенс життя, але платив за це відмовою від права на вихід з добровільного полону норм, жорстко заданих «інтелігентською релігією», оскільки порушник ставав ізгоем.

Вітчизняна дореволюційна інтелігенція (і радикальна, і ліберальна) жила часто виключно ідеологічним, інтелектуальним життям, мало рахуючись з реальністю, і не відрізнялася науковою об'єктивністю своїх суджень та оцінок. Вона була постійно націлена на пошуки ідеалу майбутнього, причому обов'язково «світлого» і розрахованого на все людство. Хоча відзначимо, що це і не заважало спробам патріотичного осмислення буття.

У подальшому радянська вітчизняна інтелігенція стала багато в чому відмінною від інтелігенції дореволюційної. Насамперед це стосувалося взаємовідносин з владою. «Ця нова радянська інтелігенція не могла вважатися спадкоємцем інтелігенції минулого століття вже тому, — зазначає Ю.А. Левада, — що полягала в принципово інших відносинах з можновладцями. Сказане, втім, належить до явних, офіційно санкціонованих функцій культурної еліти радянського зразка. Прихована ж, латентна — частіше за все не висловлена вголос або навіть не усвідомлювана — полягала в підтримці культурної традиції, виконанні просвітницького гуманістичного обов'язку щодо народу» [11, 128–131].

Радянська вітчизняна інтелігенція певною мірою успадкувала від своєї попередниці гіпертрофований духовно-моральний бік життя, почасти ідею служіння народові, яка трансформувалася в революційний романтизм значної її частини, спочатку щирий, пізніше — штучно інспірований. Патріотична опозиційність дореволюційної інтелігенції змінилася з часом на фанатичну відданість радянській владі, проте частіше це була лояльність або завуальована неприязнь. При цьому можливість власне інтелектуальної діяльності була у радянської інтелігенції лише за умови підтримки влади.

Є сенс говорити про певну подвійність у становищі інтелігенції в радянському суспільстві. «З одного боку, висококваліфіковані і освічені службовці забезпечують функціонування всієї бюрократичної машини, самої системи панування, її легітимності, оборонної та репресивної міцї, виховання і навчання кадрів, систему інформації і т. д., демонструючи, нехай і не завжди щиро, лояльність і відданість режиму. З іншого — відповідно до успадкованих легенд та ідеалів інтелігенція сприймає себе як оплот патріотизму, опозицію до існуючої влади, як захисника народу, совість суспільства. Тобто, по суті, виникає певного роду соціальна двозначність в різних ситуаціях, функціонально різних соціальних ролях — “для себе”, “для начальства”, “на людях”, “між собою”» [6, 85].

За весь період осмислення феномена інтелігенції у вітчизняній філософській традиції можна виділити два напрями щодо її розуміння — функціональний і ціннісний [2, 17]. Функціональний, найбільш розроблений, виріс із соціально-економічного визначення. Мається на увазі сукупність людей, пов'язаних створенням, збереженням і поширенням ідеальних об'єктів або професійно зайнятих розумовою працею, в тому числі як ідеологів суспільства. Ціннісне визначення має на увазі не тільки пізнавальні процеси, а й глибоке осмислення, внутрішнє переживання моральних цінностей, рефлексивність, здатність бути «совістю нації», еталоном патріотичного служіння батьківщині.

Функція інтелігенції — внесення раціональності в соціальне і духовне життя суспільства. Ціннісна складова інтелігенції — ставлення до патріотизму як до головної цінності й на цій засаді спроба перебудувати суспільство на основі раціональних уявлень про ідеальне суспільство або прагнення до синтезу нових знань і традиційного укладу життя.

У рамках такого підходу виникає зовсім нове визначення інтелігенції як соціокультурного масиву, змушеного прийняти на себе роль об'єктивного агента внесення елемента раціональної самоорганізації в соціальне і духовне життя суспільства. Він дає змогу глибше зрозуміти сутність інтелігентності як якості інтелігенції та поставити знак тотожності між поняттями «інтелігентний», а отже патріотичний. Тлумачний словник дає визначення інтелігентності як володіння великою внутрішньою культурою. Це духовний досвід людини і всього людства, який, на думку Ю.М. Лотмана, обра-

зно іменується «екологією людської душі». Інтелігентну людину насамперед характеризує бажання зрозуміти іншого, прагнення увійти в його становище. Як зауважив академік М.М. Моїсеев, необхідна «апріорна доброзичливість», від початку добре ставлення до людини. Слід зазначити, що співчуття інтелігента має активний характер. Особливо важлива така діяльність у громадському, патріотичному плані. Патріотична громадянськість — один із найважливіших атрибутів вченого-інтелігента. Серед форм активної громадянської участі виділимо просвіту, патріотичне виховання, поширення наукових знань, меценатство, патріотичну політичну активність.

Інтелігентна людина внутрішньо вільна, незалежна, має власну думку. Але внутрішня твердість часто в ній непомітна. У зв'язку з цим стосовно інтелігента вживають вираз «рефлексуючий», тобто такий, що перебуває в полоні сумнівів і протиріч. Проте вдавана на перший погляд нерішучість зазвичай є результатом складної внутрішньої роботи, коли доводиться брати на себе відповідальність, уникаючи поспішних рішень.

Інтелігент як людина завжди вимогливий до себе, самокритичний, скромний в оцінці своєї особистості. Він ніколи не буде хизуватися своїми званнями, ступенями, відзнаками, підкреслювати свою перевагу над іншими. У відомому «Листі до молоді» академік І.П. Павлов виділив три якості, необхідні молодому вченому: скромність, послідовність і пристрасть у роботі. Це, власне, і є характеристика інтелігентної людини [4].

Інтелігент як патріот служить, а не обслуговує. Формуючи власні та суспільні ідеї патріотизму, він спирається на совість і веління морального закону. Інтелігенція є специфічним соціальним явищем з орієнтиром на здійснення подвигу. Нормою відносин інтелігента з навколишнім середовищем є спілкування в системі «суб'єкт-суб'єкт», де «інший» є самоцінністю, а не об'єктом маніпулювання.

Для носіїв інтелігентності характерні вічне здивування і сумнів; аналіз і самоаналіз; роздум про світ і про ставлення до нього; глибоке почуття жалю і милосердя; тяга до солідарності й справедливості; запитування що робити, щоб зберегти честь і совість, не розмінявши обов'язок служіння на прислугування і зберігши шанобливе ставлення до інакомислення.

Інтелігент — це завжди претензія на еталон. Зазвичай це патріот-просвітитель з орієнтиром на набуття істини, яка робить людину вільною. Інтелігент — це сполучна ланка історичного і соціального часу. Як особливий посередник між майбутнім і минулим він перебуває на дистанції з сучасністю, виступає критиком (опонентом) сьогодення з позицій ідеолога та представника передової патріотичної думки [8, 292–300].

Саме на такі завдання щодо формування національного патріотизму натрапляємо у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, де як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення першою свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника розвитку культурного і творчого потенціалу нашого народу. Формування патріотичної свідомості й самосвідомості у громадян України має бути одним із головних завдань їх громадянського і національного виховання.

Суттєвим науковим завданням на сьогодні є концептуальне поглиблення аналізу патріотизму як важливого особистісного та суспільного феномену. Відповідно, на думку вітчизняних дослідників, постає необхідність обґрунтувати понятійну структуру категорії «патріотизм», яка належить до найбільш абстрактних та складних теоретичних об'єктів, що дасть змогу зрозуміти головні механізми функціонування цього суспільного та одночасно особистісного феномену, намітити шляхи його формування в молодіжному середовищі [10, 71].

Патріотизм, як явище соціальної дійсності, не існує поза суб'єктом чи поза об'єктом. Суб'єктом патріотизму можна визнати всі соціальні утворення: особистість, соціальну групу, прошарок, клас, націю та інші спільноти. Об'єктом патріотизму є вітчизна як сукупність елементів природного і соціального середовища даного суспільства, що утворюють у силу неповторності та своєрідності географічних, історичних, соціальних, економічних, культурних, духовних, політичних та інших особливостей умови для єднання

громадян та соціальних груп, які складають структуру цього суспільства. Як суб'єкт патріотичної свідомості і патріотичних дій людина має повне право користуватися результатами встановленої нею соціальної цінності — патріотизму.

Виходячи з ролі і місця вітчизняної інтелігенції, можемо виділити її можливості як суб'єкта формування ідеології патріотизму в таких аспектах:

— у науковому: вчений-інтелігент досліджує патріотизм як соціально-історичний феномен, позначений, з одного боку, природною прив'язаністю людини до рідної землі, а з другого — політичними, соціальними, економічними та іншими особливостями конкретного соціуму;

— у соціально-педагогічному: інтелігент здатен сформувати в суспільстві установку на патріотизм як соціально-моральну цінність, яка відображає ставлення людини до батьківщини;

— у психолого-педагогічному: освітня інтелігенція є суб'єктом формування патріотизму як комплексної моральної якості в суспільстві.

Ці аспекти дають змогу вирізнити основні напрями формування патріотичної ідеології, які можна визначити як принципи патріотизму. Принципи патріотизму — це одна з форм вираження духовних, моральних та ідеологічних вимог, що в найбільш загальному вигляді розкривають зміст служіння батьківщині, який існує в сучасному суспільстві. Вони виражають основні вимоги, що стосуються характеру служіння батьківщині, забезпечення єдності інтересів людини, колективу, відносин між людьми в соціумі, державі, визначають загальний напрям діяльності людини і лежать в основі приватних, конкретних норм поведінки [10, 73]. У такій якості вони служать критеріями моральності, культури, патріотизму і громадянськості.

Принципи патріотизму мають універсальне значення, охоплюють всіх людей і зміцнюють основи культури їхніх взаємин, які створюються у тривалому процесі історичного розвитку певного суспільства.

Слід також зазначити, що поняття «патріотизм» містить кілька різних компонентів. Виділення емоційного складника патріотизму передбачає його емоційно-чуттєве начало, яке насамперед проявляє себе в переживаннях стосовно «мого», а потім «нашого».

Наступний компонент — це інтелектуальна складова, що характеризує знання, погляди, переконання людини. Саме в них проявляється єдність моральних знань і почуттів окремої особистості. Вони є ідейно-психологічним компонентом свідомості, що стимулює вибір дій і вчинків. Сучасні філософські дослідження зумовлюють поведінку людини, визначаючи її як взаємодію зовнішніх об'єктивних умов і системи внутрішньої детермінації, яка включає в себе три основні підсистеми: потреб, суб'єктивних можливостей (навичок, знань, здібностей, якостей характеру) і ставлення до життя (позиція, схильність, готовність) [10, 74]. Кожен з цих компонентів виконує певну функцію.

Внутрішнє визначення поведінки служить вмістом інтенціонального компонента патріотизму та героїко-патріотичного виховання. Це означає, що знання, уміння та навички, здобуті в ході пізнавального етапу освіти, на інтенціональній стадії стають ідеалами, принципами, схильністю до героїко-патріотичної поведінки, вчинками, діями, які здійснюються на наступному — праксиологічному шаблі.

Перетворення соціальних цінностей в особистісні базується на активності самого індивіда в процесі самостійного патріотичного виховання. Люди проявляють свої переконання, формують необхідні вміння та навички в практичній діяльності. Особистість, яка є патріотом, показує свою позицію і ставлення до життя в практичній діяльності на благо батьківщини. Все це дає підставу виділити у структурі патріотизму діяльнісний компонент [12, 45].

Патріотизм — це багатопланова, різноманітна система, інакше кажучи, синтез, компонентами якого є окремі якості емоційно-чуттєвих, інтелектуальних, активних і поведінкових характеристик людини і суспільства. Завдяки розробці та формуванню нової патріотичної ідеології поступово відбувається значне прогресивне збагачення й ускладнення змісту патріотизму, відображення нових складників. Патріотизм від чуттєвості рухається до раціональності та ідеології, стає різноплановим, поступово включає філософські, політичні, правові, естетичні та моральні елементи.

Отже, патріотизм — це той фактор, який визначає соціальну природу особистості. Він народжується в людині спершу як почуття, а потім формується як ідея. Тому найважливіше завдання вітчизняної інтелігенції полягає в розробці основ ідеї патріотизму

як невід'ємного компонента національної ідеї, як однієї зі складових частин вітчизняної науки і культури, сформованої протягом всього часу їх існування. Він завжди розглядався як символ мужності, героїзму, сили нації, як необхідна умова величі й могутності нашої держави.

Таким чином, ідея сучасного патріотизму має включати в себе: почуття прихильності до тих місць, де людина народилася і виросла; шанобливе ставлення до мови свого народу; турботу про інтереси великої і малої батьківщини; почуття обов'язку перед вітчизною, відстоювання її честі й гідності, свободи і незалежності (захист вітчизни); прояв громадянських почуттів і збереження вірності вітчизні; гордість за політичні, економічні, соціальні, культурні та спортивні досягнення своєї країни; гордість за свою країну, за символи держави, за свій народ; шанобливе ставлення до історичного минулого батьківщини, свого народу, його звичаїв і традицій; відповідальність за долю вітчизни і свого народу, їхнє майбутнє, виражене у прагненні присвячувати свою працю, здатності зміцнювати могутність і процвітання батьківщини; гуманізм, милосердя, загальнолюдські цінності, тобто істинний патріотизм передбачає формування і тривалий розвиток цілого комплексу позитивних якостей [10, 75]. Основою цього розвитку є соціокультурний і духовно-моральний компоненти, які можуть бути сформовані в індивіда завдяки освітньо-виховній діяльності патріотично налаштованої вітчизняної інтелігенції. Патріотизм проявляється в єдності духовності, громадянськості та соціальної активності людини, яка усвідомлює свою нероздільність, нерозривність з вітчизною.

Сучасний патріотизм як глибоко соціальний за своєю природою феномен є не тільки певним аспектом життя суспільства, але і джерелом його існування та розвитку, виступає як атрибут життєздатності, а іноді й здатності соціуму до виживання. При цьому одним із характерних проявів патріотизму є принцип державності, який виражається в тому, що важливим чинником історичного розвитку соціумів є держава як відносно самостійна, самодостатня, автономна суспільна сила. А головним суб'єктом патріотизму є особистість, пріоритетним соціально-етичним завданням якої є усвідомлення своєї історичної, культурної, національної, духовної належності до батьківщини як до вищого принципу, що визначає сенс і стратегію її життя.

Справжній патріотизм полягає в духовності, коли він як піднесене відчуття, незамінна цінність і джерело, найважливіший мотив соціально значущої діяльності найповніше проявляється в особистості чи соціальній групі (інтелігенція), що досягла вищого рівня духовно-етичного й культурного розвитку. Автентичний духовний у своїй основі патріотизм передбачає безкорисливе, беззавітне аж до самопожертвування служіння вітчизні.

Природно, що ідеологія патріотизму має пройти певний шлях становлення. При цьому головне розуміти, що це явище зароджується ще в ранньому дитячому віці як відчуття, пов'язане зі світобаченням рідного краю, ближнього оточення, своєї мови, що зумовлено чуттєвою сферою дитини, яка дає змогу інтегрувати патріотичний феномен на чуттєвому рівні. У зрілому віці це відчуття соціалізується, підноситься і все більш усвідомлюється, рефлексується, особливо у процесі здійснення конкретних видів суспільно корисної діяльності.

Таким чином, патріотичне виховання, яким власне займається вітчизняна патріотично налаштована інтелігенція, має здійснюватись як двоєдиний процес на психологічному (морально-психологічний процес формування почуттів, уявлень, звичок, настроїв, прагнень, норм патріотизму, вольових якостей), ідеологічному й світоглядному (формування патріотичної свідомості, ідей, поглядів, переконань) рівнях.

Отже, формування патріотизму можна вважати вищим рівнем розвитку особистості, на якому вона ідентифікує себе з батьківщиною, а її «Я» стає частинкою, нерозривно пов'язаною з безліччю інших «Я» соціуму, що в реальній дійсності й конкретній діяльності виявляється в єднанні їхніх відчуттів, цінностей, поглядів, норм, ідеалів, цілей, дій і вчинків, інтегральним моментом чого виступають вищі інтереси суспільства, активна реалізація ідеї служіння вітчизні.

При формуванні ідеології сучасного патріотизму слід мати на увазі, що патріотизм як одна з найбільш значущих цінностей, власлива всім сферам життя суспільства і держави, є, по-перше, найважливішим духовним надбанням особистості, характеризує вищий рівень її розвитку і виявляється в її активно діяльній самореалізації на благо вітчизни (тут патріотизм втілює любов до своєї вітчизни, причетність до її історії, культури, складає духовно-етич-

ну основу індивіда, яка формує його суспільну позицію і потребу в гідному, самовідданому служінні батьківщині). По-друге, нова ідеологія патріотизму постає певним фундаментом сучасної суспільної і державної архітектури, методологічною опорою її життєздатності, однією з першоосновних умов ефективного функціонування системи соціальних і державних інститутів. По-третє, завданням вітчизняної інтелігенції є відтворення в історичному плані патріотизму як джерела духовних і етичних сил, здоров'я суспільства, його життєстійкості й сили, яка особливо могутньо і нестримно виявляється на переломних етапах розвитку, під час великих, історично значущих подій, у роки складних соціальних випробувань.

І тут особливо знадобляться такі якості інтелігента, як чесність, порядність і принциповість, зумовлені не мораллю суспільства, а тією відповідальністю людини, яка складається в процесі виховання і освіти через залучення до напрацьованого історичного досвіду [3]. Основу останнього складають загальнолюдські цінності.

Належність до інтелігенції щоразу нагадує про себе формулою: «становище зобов'язує». Кодекс честі й совісті, порядності й принциповості є своєрідним імунітетом проти людських слабкостей і пороків. Він створює умови перетворення провідної частини суспільства в інтелігенцію. Такий імунітет істотно примножує її ряди, можливості претендувати на статус еталона моральності й духовної культури, виступати генератором ідей, ідеологом національного патріотизму як базової підстави відповісти суспільству на чергові історичні виклики.

ДЖЕРЕЛА

1. Merton R. Social Theory and Social Structure / R. Merton. — New York, 1968.
2. Веселов В.Р. О противоречиях нравственно-этического подхода к истории интеллигенции / В.Р. Веселов // Нравственный императив интеллигенции. Прошлое, настоящее, будущее. — Иваново, 1995.
3. Горбань А.В. Интеллигенция как структурообразующий элемент гражданского общества : [моногр.] / А.В. Горбань. — Симферополь : ИТ АРИАЛ, 2010. — 280 с.

4. Горожанин Л.С. Интеллигенция и интеллигентность / Л.С. Горожанин. — Иваново : ИГУ, 2009. — 120 с.
5. Гражданское общество: истоки и современность : коллектив. моногр. / науч. ред. И.И. Кальной, И.Н. Лопушанский — С-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2006. — 492 с.
6. Гудков Л.Д. Интеллигенция. Заметки о литературно-политических аллюзиях / Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин. — М. : ЭПИцентр; Харьков : Фолио, 1995.
7. Дискин И. Интеллигенция: конец пути? К 90-летию издания «Вех» [Электронный ресурс] / И. Дискин // «Русский журнал». — Режим доступа : http://www.russ.ru/journal/ist_sovr/99-03-23/diskin.htm.
8. Кальной И.И. Интеллигенция в условиях исторических вызовов / И.И. Кальной // Феномен философской критики в культуре российского серебряного века : сб. науч. ст. — Полтава : ООО «АСМИ», 2009. — С. 292–300.
9. Коваль Г.В. Формування патріотизму — важливий чинник соціалізації молоді України на сучасному етапі політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Коваль Г.В. ; Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. — Миколаїв, 2007. — 208 с.
10. Колодій О.С. Понятійна структура категорії «патріотизм» / О.С. Колодій // Вісник Житомир. держ. ун-ту. — 2010. — № 49. — С. 71–75.
11. Левада Ю. Интеллигенция / Ю. Левада // 50/50: Опыт словаря нового мышления. — М. : Прогресс, 1989.
12. Лутовінов С.К. У патріотизмі молоді — майбутнє країни / С.К. Лутовінов. — М. : Фонд Андрія Первозваного, 1999. — 206 с.
13. Покровский Н.Е. Интеллигенция и интеллектуалы в социальной структуре / Покровский Н.Е., Кравченко С.А., Мнацаканян М.О. // Социология: парадигмы и темы. — М. : Изд-во «АНКИЛ», 1998.
14. Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса : моногр. / науч. ред. И.И. Кальной, А.В. Горбан. — Симферополь : Синтагма, 2010. — 460 с.
15. Степанова О.К. «Интеллигенция»: конкуренция локализаций в символическом пространстве / О.К. Степанова // Профессиональные группы интеллигенции / отв. ред. Мансуров В.А. — М. : Ин-т социологии РАН, 2003.

Шенетяк О.М.

ЦЕРКВА І ПАТРІОТИЗМ У ДОРОБКУ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Кожна людина, прагнучи обґрунтувати свою ідентичність, намагається сягнути своєї минувшини. Про жоден феномен у світі не можна ґрунтовно говорити, не доторкнувшись до його минулого, не спостерігши, що саме його зробило таким, а не іншим, яким був шлях його розвитку. Минуле людини — це формування свідомості, виховання, творення суспільної постави... і багато інших процесів, які в результаті дають величезний комплекс, званий особистістю. Це багатогранний моноліт, який не вміщається в жодну наукову дисципліну, теорію чи концепцію. Якщо таким складним є феномен людського минулого, то наскільки складнішим є феномен минулого цілого народу, який включає в себе мільйони різних індивідів. І все ж, враховуючи цю складність, людина намагається своїм розумом і духом сягнути національного минулого, свого коріння, бо інакше ніколи не зрозуміє себе.

Особливу вагу для українців має історичне минуле, багате різноманітністю. Український народ, оглядаючи ретроспективним поглядом свою більш ніж тисячолітню історію, краще розуміє себе, стає спроможним відповісти на багато запитань сучасності. Українська історія зазнавала найрізноманітніших інтерпретацій. Проте кожна з них, якщо вона чесна, мусить розглядати Українську державу в єдності з Київською церквою. Ці дві інституції пройшли пліч-о-пліч крізь тисячоліття, витворивши разом явище християнського українського народу.

Становлення Київської держави і творення її організаційно-адміністративних структур збіглося в часі з утворенням ієрархічної структури Руської церкви — Київської митрополії. Таким чином, церква і держава на Русі творили пару, в якій кожна зі сторін мала допомагати одна одній у розвитку й організації. Дві молоді установи, на які покладено місію керівництва народом, силою обставин опинялися в однакових умовах і стикалися з подібними проблемами. Отож можна припустити, що у питаннях особливої ваги для церкви і держави права та компетенції їхніх лідерів перепліталися. Церква

високо цінувала авторитет держави. Для того, зрештою, були біблійні підстави: «Погляди апостолів спирались на вчення Ісуса Христа, який явив їм своїм життям, як належить ставитися до людської влади. Він не ховався від переслідувань Синедріону, хоча чудово знав, що смертний вирок Йому винесений заочно і без розгляду вини. Він зупинив спроби апостола Петра напасти на воїнів з мечем і виявити опір посланцям Синедріону в Гетсиманському саду. Він покійно виніс несправедливий суд Пілата і був розп'ятий» [1, 8].

В епоху зрілого Середньовіччя Руська держава була змушена пристосовуватись до європейських державотворчих взірців (зокрема, Римської імперії). Безперечно, найкращим помічником у цій справі стала ієрархія Київської церкви, яка у своїй більшості була грецькою за національністю та ментальністю. Тому «юна держава Русь сама добровільно пішла під опіку церкви; князі, починаючи з Володимира, самі покликали митрополитів і єпископів до участі у своїх державних справах; на княжих радах і з'їздах на першому місці після князів бачимо духовенство» [6, 25].

У Руській державі складався особливий тип відносин церкви і держави за зразком візантійської симфонії. Саме слово «симфонія» свідчить про те, що дві структури діяли спільно, однозгідно, не творячи між собою протиріч. Першоієрархи Київської церкви, намагаючись допомогти державі, високо цінували її керівників як авторитетів і в церковних справах: «В посланні до Володимира Мономаха... Никифор порівнює монарха з людською душею, яка керує усіма без винятку діями тіла: тим самим недвозначно стверджується княжа компетенція в релігійних справах» [13, 67]. Держава, звертаючись по допомогу до церкви, не лише користувалася нею, а й, можливо, не завжди свідомо скріплювала її авторитет у народі. «За обставинами часу руська церковна ієрархія отримала звичайне право участі і ваги у внутрішній політиці руської держави» [8, 133]. Це значною мірою сприяло церкві у здійсненні її місії (освячення світу) конкретизованої до Київської Русі. Весь домонгольський період на Русі є епохою входження християнства в культуру і побут народу, а не втішанням протягом століть сформованим становищем, як, до прикладу, в цей же час у Візантії. Більшість русичів, особливо у Південній Русі, вважали себе християнами, але мислили по-язичницьки. Зламати ці стереотипи було не легко. Нижче духовенство, яке було вихідцями з руського народу, мислило так само. Отже, вся вага інкультурації

лягла на плечі вищої ієрархії. Вона ж мала достатньо сили, щоб на своєму рівні з цим справлятися. До того ж «окрім юрисдикції, духовенство мало значення і у сфері громадського управління. Воно з'являється на вічах і бере участь у виборах князя... самі князі запрошують до себе єпископів та ігуменів для вирішення питання про престолонаслідування» [4, 47].

Глава Київської церкви — митрополит — вважався у народі оплотом гуманності, захисником їхніх прав і заступником перед князем. Зокрема, «в посланні Никифора до князя Мономаха є натяк, що і приватні особи зверталися до митрополита, аби просив за них князя» [16, 16]. Частим явищем були випадки, коли «митрополити вставлялися за милосердям князів в справі оскаржених» [16, 26]. Так, Київські митрополити проповідували милосердя і життя згідно з Христовими блаженствами. Князь і митрополит на Русі були найвищими авторитетами у всіх без винятку аспектах життя своєї держави. Зокрема, в період найвищого культурного розквіту Київської Русі, тобто під час правління Ярослава Мудрого, роль Київського митрополита Іларіона досягає свого найбільшого значення. Так що Ярослав та Іларіон були «одинокі неспірні авторитети, слово яких могло бути вирішальним для всієї отої великої держави і митрополії, яка розляглася від Волги до Вісли, і від Балтики до Чорного моря» [2, 201].

Діяльність Київських митрополитів була різноманітною, тому історики не мають однозначної оцінки. Для греків слов'янська культура була чужою і незрозумілою. Досі народи, що проживали на півночі від Візантії сприймалися греками як варвари, а отже, не було потреби вивчати їхню культуру і ментальність. Тому після Володимирого хрещення грецьке духовенство, що опинилося на Русі, було неспроможне відповісти на всі питання, які висували обставини й час. «Митрополити грецького походження не розуміли ані мови, ані звичаїв українського народу і стояли в тіні життя своїх вірних. Натхненні проповіді митрополита Іларіона і Кліма Смолятича в порівнянні зі словами митрополита грека Никифора аж дуже яскраво відрізняються. Никифор сам висловлюється: “Стою серед вас безголовий”, бо не розумів мови своєї пастви [16, 26]. Поступово Київська держава ставала одним із найпотужніших законодавців усієї європейської політики. Відповідно добрі стосунки з Руссю, а ще більше вплив на неї, були стратегічно важливою справою для бага-

тох європейських держав. Провідну роль тут відіграла Візантійська імперія, яка звикла панувати над Сходом Європи і не бажала ділити свою владу з північним сусідом. До того ж вона мала зручне знаряддя для здійснення своєї цілі — вищу ієрархію Київської церкви, яка в більшості була грецькою, а тому в силу патріотичних переконань залишилась вірною інтересам своєї батьківщини. Можливо, з боку митрополитів це було щирим бажанням послужити своїй державі, однак з боку Візантії були часті зловживання цим.

Київські князі, зокрема Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич, розгледіли імператорські задуми. Реакцією на ці дії стала спроба при кермі Руської церкви поставити русича. Як зазначав український історик Ю. Федорів, «греки присилали в Україну своїх митрополитів, щоби впливати на життя Церкви і народу. Ярослав не хотів таких впливів і поставив був свого митрополита Іларіона, а сто літ пізніше князь Ізяслав Мстиславич поставив митрополитом українця Кліма Смолятича» [16, 15–16]. Це ще раз засвідчує важливість і поважність митрополичого впливу на життя держави.

Першим фактом поставлення митрополитом русича була інтронізація на Київський митрополичий престол Іларіона в 1051 р. за правління князя Ярослава. У цих подіях нам, хоч і не яскраво, та все ж проголошується думка про помісність Київської церкви та її унезалежнення з-під Константинопольського патріархату. Звичайно, тут наявне переважання політичних мотивів над еклезіальними, але все ж цей факт вартий уваги дослідників. Особливо при вивченні еволюції руської симфонії церкви і держави. Щодо цього у «Слові...» Іларіона немає чітко вираженої особистої позиції, але можемо дійти певних висновків із загального контексту його твору. Так, митрополит ніде не згадує про роль Візантії у хрещенні Русі. І навіть там, де перелічує християнські народи, про греків мовчить: «Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія й Ефес, і Патм — Івана Богословця, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі» [7, 44].

Отже, Іларіон свідомо применшує роль Візантії у християнському світі. Це складно зрозуміти, особливо коли врахувати, що він діяв в XI ст., тобто коли ще свіжою була пам'ять про Володимирове хрещення, яке швидше всього відбувалось не без візантій-

ських впливів. Грецька ієрархія була на Русі поширеним явищем, а що більше того, мала тут свої сильні впливи. Важко не погодитися з висновками дослідників про позицію Іларіона: «Виступаючи проти гегемоністичних зазіхань Візантії, він підкреслює певні переваги нових народів, тих, які пізніше прийняли християнство, перед старими народами, які намагаються за допомогою віри підкорити інші народи» [11, 105]. Отже, «соратник Ярослава Мудрого в боротьбі за об'єднання Русі, рівні права руської та грецької церкви» [11, 103] виключав Візантію зі своїх роздумів, щоби підкреслити самостійність Київської церкви. Тобто творив своєрідну антитезу до думки про те, що Візантія є духовною матір'ю Русі, джерелом руського християнства і єдиним середником між усією християнською традицією та Києвом. Заслугу за хрещення Русі Іларіон приписує Божому провидінню і мудрості князя Володимира Великого: «Однак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемілостиве око благого Бога, і возсів розум у серці його. І осяг він суєти ідолської облуду і потреби знайти єдиного Бога, який сотворив усю твар видиму і невидиму» [7, 45]. Підкреслюючи свою позицію, Іларіон твердить, що греки щонайбільше подали приклад для Володимира, але не брали активної участі у процесі християнізації Русі.

Отож Іларіон не лише сповняв княжу волю щодо унезалежнення Київської церкви, а й сам був глибоко переконаний в цьому. Своїм «Словом...» митрополит здійснив спробу витворити нову ідеологію Київської держави, посажену на християнській основі. Тим він відіграв роль творця нової свідомості християнської Русі. Показовими є висловлювання митрополита про князя Володимира: «А що він завжди чув про благовірні землі грецькі, христолюбиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і поклоняються, як у них діються сили і чудеса, і знамення, як церкви людьми повняються, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося» [7, 45].

Другим фактом поставлення митрополитом русича була інтропізація Климента Смолятича в 1147 р. за правління князя Ізяслава Мстиславича. «В 1147 р. після смерті митрополита Михайла II став Клим, завдяки переяславському князеві Ізяславові Мстиславовиче-

ві, а проти своєї волі, Київським митрополитом. Вибір відбувся на соборі, скликаному князем Ізяславом» [12, 61]. Клим йшов стопами свого попередника Іларіона. Князь прагнув незалежності політичної і релігійної, а його соратником став митрополит, який дотримувався тих самих поглядів. Це і проявилось у його правлінні митрополією: «Найправдоподібніше однак є, що князь Ізяслав не бажав собі залежності української Церкви від патріарха... Увесь час Клим уважав себе незалежним від патріарха; він і не згадував його при богослужіннях» [12, 61]. Митрополити не виконували якоїсь чітко окресленої функції в державі й творили те, до чого покликали їх обов'язки уряду, який посідали. Коли інтереси князя й митрополита збігалися, то вони обидва діяли разом, незалежно від того, хто першим проявив ініціативу.

Київські митрополити і їхні стосунки з великими князями були взірцевими для взаємозв'язків єпископів та удільних князів: «У відношенні єпископів до своїх місцевих князів було багато спільного з відношеннями митрополитів до великих князів. У межах своєї єпархії кожен єпископ був самою впливовою людиною і найближчим радником свого князя по громадських справах, заступником за інтереси удільного населення» [10, 42]. З цього випливає, що князь і митрополит на Русі не діяли підпорядковано чи ізольовано. Їхня роль у державі перепліталася, вони мусили узгоджувати між собою важливі рішення і поділяти права у керуванні одним народом. А отже, мала бути чітка модель співіснування церкви і держави на Русі, яку прийнято називати симфонією церкви і держави.

Симфонічні відносини церкви і держави у Київській Русі підживлювали здорові для кожної нації почуття патріотизму і національної свідомості. Церква відчитувала в тому контексті четверту заповідь Божу, де «батьки» розумілись у широкому значенні — не лише як конкретні особи, які дали фізичне життя, а й як батьківщина. Хоч симфонію Київська церква не звужувала виключно до держави, а була готова у своїй вселенскості будувати її зі всім людством, та все ж на рівні помісності вона розуміла важливість контактів із конкретною державою і народом. Життя ставило церкву в ситуацію, в якій неможливо було нехтувати державою як організованою нацією. Тому церква йшла на зустріч останній у вихованні нації, свідомої свого стану: «Церква визначає дочасні (земні) цілі, цінує їхнє значення в житті людини, а отже, в євангелізації прагне нести допомогу людям

у їхніх земних справах, вказуючи на сяйво вічного життя, допомагає влаштувати краще життя на землі» [3, 13]. Ситуація, що склалася на Русі в період зрілого Середньовіччя, вимагала важкої та цілеспрямованої праці в цьому аспекті. Держава була ще дуже молода, до того ж складена з великої кількості колишніх племен і недосконалих державних утворень раннього Середньовіччя. Кожна з тих суспільностей мала свої тривалі традиції й усвідомлювала власну ідентичність. Це стояло на перешкоді до повної інтеграції в один руський народ. Швидкий політичний, економічний і військовий зріст Русі призвів до інтенсивних міжнародних контактів. У Київській державі були священики з Греції і Болгарії, вояки зі Скандинавії, купці з більшості країн Євразії. Вони вносили в українську дійсність елементи різних культур і релігій. Це не сприяло утвердженню патріотизму, а швидше поширювало космополітичні тенденції.

Безперечною умовою розвитку держави є консолідація усіх сил суспільства, скерування їх в одному напрямку. При строкатості й роз'єднаності поглядів важко творити щось єдине. Об'єднавчим консенсусом для народу Київської Русі було християнство. Воно стало одним із каталізаторів для такого швидкого розвитку симфонії церкви і держави. Ці дві інституції несли своє завдання у світі, але в момент особливої ваги їх шляхи перепліталися: «Місія Церкви і справи світу взаємопроникаються, хоч не ідентифікуються» [3, 13]. Особливу роль у розвитку національної свідомості відігравала література тих часів. Найталановитіші письменники Київської Русі — митрополити Іларіон, Клим Смолятич та Никифор — зверталися до цієї тематики. Першою і найважливішою у державі митрополити все ж вважали християнізацію. Та думка перегукувалась з іншими творами того часу. «Зі “Слова про закон і благодать”, “Повісті минулих літ”, Києво-Печерського патерика та інших пам'яток української літератури князівської доби ми дізнаємося, скільки енергії, сповненої благочестя і самопожертви, доклали світські й монаші місіонери, щоб довершити християнізацію корінного народу держави — русичів-українців, а ще більше — племінних меншин на півночі та сході Київської держави» [14, 21].

Найбільше тут прислужився митрополит Іларіон. Усе його «Слово...» було пронизане ідеями патріотизму. Цей першоієрарх Київської церкви був русичем, на нього покладалася функція обґрунтування статусу християнської Русі. «Перший руський літопис і “Сло-

во...” стали блискучими виразниками того народно-патріотичного підйому, який охопив Київську державу у зв’язку зі загальним культурними успіхами Русі» [9, 41]. Усе життя і діяльність митрополита Іларіона були жертвою за свою Церкву і Батьківщину. Сам факт його вибору на Київський митрополичий престол був спробою національної ідентифікації [16, 13–14]. Іларіонове «Слово про закон і благодать» цікаве своєю антиномічністю. Автор звеличує і підкреслює особливості українського народу, робить значний акцент на національній свідомості. Поряд з цим не залишає місця для жодних ідей нацистського, шовіністичного чи ексклюзивістичного характеру. Противагою до них митрополит висував більш глобальні думки, які отримали у дослідників назву теорії «еволюції історії» [11, 34–35]. Отже, у «Слові...» простежуємо одночасно тенденції до націоналізації та глобалізації. «Все “Слово” Іларіона з початку до кінця становить прямий і органічний розвиток єдиної патріотичної думки. І чудово, що та патріотична думка Іларіона весь час підкреслює, що руський народ лиш частина людства» [9, 36]. Твір Іларіона став своєрідним ментальним напрямом для Київської Русі, дотримання якого надавало її народу можливості раціонального осмислення своєї національної належності. У «“Слові...” двірський духовник Ярослава, Іларіон, вложив ідеологію християнської Руси-України тих часів» [17, 313].

Розвиток людства для Іларіона — це перш за все шлях до Христа, який звершується через різні знаряддя. Пригадаймо, що митрополит жив і творив у період масового навернення на християнство народів Європи. Руський народ включився у той загальний процес, привнісши в нього свої особливості. «Своєрідне ставлення до сьогодення в образі історії Іларіон пов’язує з утвердженням патріотизму, любові до Вітчизни, що є провідною темою “Слова...”. Воно є першою пам’яткою, в якій підтверджується велич і єдність землі Руської, прагнення організованого вписання свого народу у всесвітній історичний процес» [11, 105]. Найбільшу радість для Іларіона дарує те, що християнство на Русі приймається входячи у плоть і кров, стає для слов’ян рідним. «Патріотизм і полемічний пафос “Слова...” зростає у міру того, як Іларіон описує успіхи християнства серед русичів» [9, 33]. Окрім того, «Слово...» свідчить про те, що ідеї щирої і глибокої любові до рідного краю були на той час в Русі високо-розвиненими. «Автор пишається силою та величчю свого рідного

краю і його “Слово” дає цікаве свідчення про ту національну свідомість, яка вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу» [5, 84]. Сам Іларіон, як видно з його твору, відзначався великою любов’ю до Батьківщини. Можливо, саме його глибинні переживання дали «Слову...» таку життєвість. «Зрівняння української землі з грецькою, українського володаря з грецьким імператором, порівняння Володимира з Константином і Давидом, а Ярослава з Соломоном, звеличення Києва, молитва за українську землю вказує на національну свідомість Іларіона» [12, 60].

Підсумовуючи Іларіонові думки, можемо зазначити, що «провідною ідеєю “Слова...” є утвердження патріотизму, любові до Вітчизни. Саме цей твір є першим, в якому змальовується велич і єдність землі Руської. Іларіон прославляє патріотизм видатних діячів, князів руських, перш за все Володимира» [15, 23]. І не тільки у творчості Іларіона, а й у всій культурі Київської Русі державницька і християнська ідеї тісно взаємопов’язані. Християнство сприяло державницькому формуванню русичів, здійснювало цементуючий вплив на об’єднання усіх руських земель. Церква освячувала національні почуття, особливо патріотизму. Християнські ідеї виступили тією сферою духовно-практичної діяльності, яка захищала людину від деспотизму фізичного і духовного поневолення, підтримувала в ній духотворчу діяльність.

Щодо іншого митрополита-русича — Клима Смолятича, то про нього можемо сказати, що «із соціальних проблем найбільш чітко виражена у “Післанні...” ідея цілковитої незалежності Русі» [15, 29]. Патріотизм не був чужим для ієрархії Київської церкви. Він впливав із симфонії церкви та держави й свідчив про здоров’я стосунків останніх.

ДЖЕРЕЛА

1. Быков С. Русская Церковь и императорская власть / С. Быков. — М., 1998.
2. Великий А.Г. З літопису християнської України / А.Г. Великий. — Рим, 1968.
3. Гаваньо І. Передмова до українського видання / І. Гаваньо // Й. Гюфнер. Християнське суспільне вчення. — Львів, 2002.

4. Доброклонский А. Руководство по истории Русской Церкви / А. Доброклонский. — М., 2001.
5. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. — К., 1995.
6. Знаменский П. История Русской Церкви / П. Знаменский. — М., 1996.
7. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Федорів Ю., Мозгова Н. Історія української філософії. — К., 2000.
8. Карташов А. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 1 / А. Карташов. — М., 1959.
9. Лихачёв Д. «Слово о законе и благодати» Иларионово / Д. Лихачёв // Избраны работы в трёх томах. Т. 2. — Ленинград, 1987.
10. Малицкий П. Руководство по истории Русской Церкви / П. Малицкий. — М., 2000.
11. Огородник І. Українська філософія в іменах / І. Огородник, М. Русин. — К., 1997.
12. Перші українські проповідники і їх твори. — Рим, 1973.
13. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси / Г. Подскальский. — Санкт-Петербург, 1994.
14. Степовик Д. Світло для свого народу / Д. Степовик // Джерела. — Луцьк, 2003. — № 3.
15. Федів Ю. Історія української філософії / Ю. Федів, Н. Мозгова. — К., 2000.
16. Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви / Ю. Федорів. — Торонто, 1990.
17. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1 / М. Чубатий. — Рим, Нью-Йорк, 1965.

Салата О.О.

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ В УМОВАХ НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

Понад чверть століття в українському суспільстві відбувається процес ідентифікації та усвідомлення незалежності. Перед нами постають численні виклики, пов'язані як з процесом масштабного реформування багатьох суспільних інститутів всередині нашої країни, так і зі зміною вигляду сучасного світу в цілому, в якому Україна шукає своє місце і власну модель суспільного устрою та розвитку. У зв'язку з цим серед інших актуальною стає проблема збереження національної ідентичності в умовах зростаючої мобільності та глобалізації. Як у таких суспільно-політичних умовах не втратити почуття відданості й любові до Батьківщини, систему цінностей, що складалася століттями й орієнтує молодих людей на служіння своїй країні?

Сучасний світ — світ інформаційних технологій. І велике значення має той вплив, який справляють на свідомість молоді засоби масової інформації. Патріотичні почуття молодшої людини зазнають випробувань, пов'язаних із активним «натиском» пропаганди життєвих стандартів суспільства масового споживання. Часом нав'язуються зовсім нові цінності, точніше сказати, безцінність. І в цьому процесі обробки суспільної свідомості молоде покоління виявляється у фокусі інтересів політичних сил.

У глобалізованому світі в умовах інформаційного суспільства, відкритості кордонів держава часто стає монополістом у формуванні політичних цінностей. На думку російського дослідника О. Панаріна, національна ідентичність підривається глобальною інформацією. Тому проблема патріотичного виховання тісно пов'язана з проблемою інформаційної безпеки. Нині будь-яка країна стикається з труднощами щодо забезпечення контролю за інформацією, яка надходить ззовні. Це змушує держави створювати концепції інформаційної безпеки. Роль патріотизму в забезпеченні національної безпеки зростає. Хоча й існує ризик негативного впливу зовнішніх чинників на формування патріотизму перш за все у молодих людей, однак визначальними є все ж внутрішні чинники [4].

Сьогодні як ніколи перед суспільством постає завдання виховати справжнього громадянина, здатного до осмислення подій та усвідомлення цінностей суспільства, в якому він живе.

Актуальність і об'єктивна необхідність громадянського та патріотичного виховання на сучасному етапі викликана, на наш погляд, рядом обставин, і серед них такі:

- необхідність громадянського та патріотичного виховання визначається завданнями подальшої демократизації українського суспільства, будівництва й удосконалення громадянського суспільства, його соціальних інститутів;

- потреба в консолідації українського суспільства для розв'язання завдань його економічної, соціальної та політичної стабільності, подальшого розвитку. Ідеєю консолідації повинна стати ідея патріотизму і громадянської відповідальності кожної людини;

- зміна державного ладу в країні призвела до поділу громадян України на людей радянської доби і нове покоління, яке вже виросло за 26 років;

- втрата багатьох традицій, у тому числі громадянських і патріотичних, призвела до переривання зв'язку між поколіннями. Відбулася переоцінка цінностей, девальвація традицій внаслідок недооцінки затвердження в суспільстві принципів моральності, громадянськості й патріотизму.

Події, які відбуваються в Україні останні 4 роки, засвідчили, що незалежність держави важливо не лише здобути, а й захистити. Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно важливе значення для подальшого визначення своєї долі та розвитку інших держав. Ураховуючи суспільно-політичні реалії, що склалися нині в нашій країні, все більшої актуальності набуває пошук нових підходів і нових шляхів до виховання патріотизму як почуття і як базової якості особистості. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність переосмислення уже зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення патріотичного виховання дітей та молоді, з метою формування нового українця, що діє на основі національних та європейських цінностей.

Слід зазначити, що патріотичним вихованням молоді мають займатися усі суспільні інститути, кожен у своїй сфері. Робота з громадянського та патріотичного виховання повинна вестися в орга-

нічній єдності з іншими видами і напрямками виховання. Метою суспільства має бути виховання в людині всебічно розвиненої особистості, прищеплення їй найкращих цінностей та традицій.

Важливе місце у вихованні патріотичних почуттів до своєї Батьківщини, на нашу думку, займає історія власної держави. Кожен народ, який живе в сучасному глобалізованому світі, має патріотичні почуття до своєї країни. Це природна любов до батьківщини. Патріотизм кожного етносу складається по-особливому, залежно від його історичного шляху, історичних витоків.

Для українського народу це були часи, коли відбувалося формування української державності. У період Київської Русі, коли русичі відстоювали свою державність перед кочовиками та монголо-татарами, хрестоносцями та іншими ласими до території давньої Русі. Про патріотичні мотиви свідчать також і пам'ятки культури даного періоду, що збереглися; основи системи виховання, держави, яка розвиваючись і долаючи величезні труднощі, зумовлені загарбницькою політикою сусідніх держав, досягла найвищого щабля розвитку за великої доби Українського Відродження (XVI–XVIII ст.), тобто за Козацької доби. Відкривалися перші українські друкарні, бурхливо розвивався фольклор та інші види народного мистецтва, театр. За часів Української національно-визвольної революції під проводом гетьмана Б. Хмельницького (1648–1657) усталилися і значно зміцніли риси української національної освіти та виховання, яка формувала в молоді високу національну свідомість і самосвідомість, лицарський дух, спрямований на захист рідної землі від чужоземних загарбників, на оборону культурно-історичних традицій свого народу.

Для виховання патріотичних почуттів є багатющий арсенал прикладів. Це патріотизм Січового стрілецтва, героїзм і відданість Батьківщині героїв Крут і Базару, любов до України українських воїнів Другої світової війни та багато інших. Це той золотий фонд і неоціненне багатство, які сьогодні повинні бути задіяні в справі виховання істинного патріотизму.

Свідомо особистість, яка не хоче відчувати себе перекотиполем чи людиною нізвідки, має шукати в історії коріння своєї нації, осмислювати її минуле, знаходити відповіді на багато питань сучасності.

Історія України сьогодні опинилася у складних умовах. Її постійно переписують при зміні влади. Багато історичних фактів трактується по-різному в різних регіонах України. У будь-якій багато-

національній країні складно формувати патріотичні настрої, якщо використовуються історичні факти, а вони можуть висвітлювати зовсім протилежні точки зору і думки.

Сьогодні історики вважають, що в умовах демократичного суспільства, коли кожен громадянин має право знати історичну правду, повинні бути представлені протилежні уявлення про історичні події без оцінок. Нині у деяких країнах в школах вже намагаються подавати історичні факти, не оцінюючи їх. Це пов'язується з так званими морально неоднозначними фактами історії. Прагнення викликати почуття гордості за дії предків, які б мали осуджуватися, негативно позначається на формуванні патріотизму молоді, яка більш чутлива до обману через свій максималізм. В історії України є сторінки, які можна по-різному оцінювати і тлумачити. Відмовитися від об'єктивного вивчення фактів ми теж не можемо, тому що правда рано чи пізно проб'ється і тоді обов'язково прийде зневіра й недовіра до урядів та історичної науки.

У кожній країні, якого б рівня розвитку вона не досягла, існує проблема оцінювання свого минулого. Так, наприклад у більшості держав світу історію визвольної боротьби часто використовують для формування патріотичних почуттів. Американський історик Стівен Натансон зазначає, що неможливо оцінювати історію як правильну чи неправильну з позицій ХХІ ст. Важливо не давати оцінки історичним подіям, а намагатися зрозуміти, у яких умовах вони розвивалися, чим були викликані, зрозуміти спосіб мислення наших предків. Щоб сформувати образ патріота, необхідна наявність суб'єктів патріотичного виховання, уявлення про певний узагальнений образ людини, яка любить свою вітчизну, віддана їй. В окремих державах, зокрема таких, як США, більшість громадян є патріотами [1, 34–35]. Американці пишаються своєю Конституцією. Все, що стосується становлення держави, викликає у них шанобливе ставлення — Декларація про незалежність. Любов до країни виховують літературні твори, живописні полотна, фотографії, музика, пам'ятники. Цим патріотичне виховання в США подібне до того, яке здійснювалося у СРСР. Досить велика частина громадян України вважає себе патріотами або скоріш за все патріотами. Під час дослідження, яке проводила соціологічна служба Центру ім. О. Разумкова з 20 до 27 грудня 2005 р. в усіх регіонах України, на запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» респонденти відповіли:

- «так» — 38,1 %;
- «скоріше так» — 36,7 %;
- «скоріше ні» — 13,8 %;
- «ні» — 3,8 %;
- «важко відповісти» — 7,6 % [3].

Соціологічне дослідження, що проводилося в АР Крим і Севастополі, засвідчило, що кількість тих, хто вважають себе патріотами, і тих, хто вважають себе «скоріш за все патріотами», 2008 р. суттєво зменшилася порівняно з 2007 р. На запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» у 2007, 2008 роках відповіли (табл. 1) [7]:

Таблиця 1

2007 рік	2008 рік
«так» — 36,6 % респондентів	«так» — 9,2 % респондентів
«скоріше так» — 30,1 % респондентів	«скоріше так» — 19,4 % респондентів
«скоріше ні» — 13,0 % респондентів	«скоріше ні» — 24,4 % респондентів
«ні» — 13,9 % респондентів	«ні» — 24,9 % респондентів
«важко відповісти» — 6,4 % респондентів	«важко відповісти» — 22,1 % респондентів

Очевидно, на респондентів вплинули і економічні, й політичні чинники. Є. Головаха та Н. Паніна у статті «Пострадянська аномія: особливості виходу із стану аномічної деморалізації в Росії і в Україні» зазначали, що економічне зростання привело до певного поліпшення матеріального становища більшості населення, що позначилося на соціальному самопочутті людей. Стало менше розчарувань і невпевнених у тому, що вони здатні забезпечити прийнятні умови життя для себе і своєї родини. Заміри рівня аномії, що проводилися під час моніторингу «Українське суспільство. 1992–2006 рр.», засвідчили позитивні тенденції: дещо знизився загальний рівень аномічної деморалізованості громадян України і менше стало тих, у кого вона сягає критичного значення [2]. Однак економічна криза знову зумовила погіршення соціального самопочуття людей, призвела до зростання кількості охочих виїхати за кордон з метою тимчасового

чи постійного проживання. За результатами опитування, що проводилося Центром соціальних досліджень «Софія» у серпні 2007 р., 26,6 % українців хотіли б виїхати в іншу країну на деякий час, а 13,3 % — назавжди [6]. Звичайно, не можна вважати непатріотами всіх охочих виїхати за кордон на заробітки. В умовах глобалізації, яка характеризується мобільністю населення, бажання працювати, навчатися в іншій країні не може осуджуватися. Звичайно, було б добре, аби люди, які здобули в інших країнах нові знання та досвід, поверталися на батьківщину і допомагали розбудовувати молоду державу.

Громадяни різних країн по-різному розуміють, що таке патріотизм. Порівняльні дослідження засвідчують різницю у ставленні до своєї держави громадян України і Росії. Аналітики соціологічної групи «Рейтинг» виконали дослідження «Чим пишаються українці і росіяни і що для них є патріотизм». Дослідження охоплювало всі регіони України. Для порівняння були використані результати аналогічного дослідження, здійсненого в Росії влітку 2010 р. Всеросійським центром дослідження громадської думки. Дослідження засвідчило, що головним приводом для гордості за державу для українців є місце, де вони народилися і вирости (33 %), а також земля, на якій вони живуть (31 %). Для росіян — це її історичне минуле (47 %). 57 % українців і 58 % росіян ідентифікують себе перш за все як громадян своєї країни. Переважна більшість українців (76 %) і росіян (84 %) вважає себе патріотами. При цьому серед українців виявилось вдвічі більше респондентів, які не змогли відповісти на запитання «Як би Ви самі себе охарактеризували — як патріота своєї країни чи ні?» [9]. Любов до своєї країни дехто вважає потребою. Патріотизм — любов до батьківщини — формується в процесі політичної соціалізації. Патріотичне виховання є однією з важливих умов подолання дезінтеграції суспільства, умов його консолідації. Не всі громадяни України вважають себе патріотами. Серед причин важливе місце належить соціальному самопочуттю людини, соціально-економічним умовам життя. Непатріотичність частини політичної еліти, яка проявляється перш за все в корупційних діях, негативно впливає на формування патріотизму громадян, оскільки ті, кого називають політичною елітою, є певним зразком поведінки для людей. Демонстрація неповаги до закону, порушення етичних норм, «розкіш на показ» як своєрідна демонстрація зверхності —

все це у свідомості молодих людей може сприйматися як шлях до успіху. Молодь більшою мірою, ніж люди старшого покоління, зазнає негативного впливу. Зміна поколінь, політичних режимів, політичних систем, цінностей, переконань, поглядів, позицій впливає на зародження почуття патріотизму. Формування любові до Батьківщини в умовах глобалізації має свої особливості.

Історична освіта, у свою чергу, також справляє величезний вплив на історичну та національну свідомість, сприяє становленню компетентності, ідентифікації, патріотизму. Формування історичної, національної свідомості сприяє зародженню патріотичних почуттів. Удосконалення змісту історичної освіти, який є важливим фактором становлення світогляду особистості, патріотизму як чинника згуртування суспільства і зміцнення держави. Зміст історичної освіти має утримувати історичну пам'ять України, що консолідуватиме суспільство, сприятиме формуванню правової соціальної демократичної країни, поваги, любові громадян до держави, відповідальності за її майбутнє. Синтез традиційних, новаторських принципів щодо формування змісту історичної освіти має сприяти його вдосконаленню, загальному прогресу, підготовці учнівської молоді до життя в умовах глобалізації, інтеграції в європейський простір, до виконання своїх громадянських обов'язків [8].

Сьогодні у світі розвивається безліч сучасних культурних течій та традицій, їх потрібно знати. Проте справжній патріот повинен поважати насамперед свою культуру та звичаї. Культурна історична спадщина — це невід'ємна частина нашої нації та держави. Як може людина називати себе патріотом, якщо вона не знає історії свого народу, його звичаїв та цінностей. Все це — частина нашого народу, яка живе в кожному з нас. Нація, яка забуває свої звичаї та культуру, перестає бути нацією. Народ, який не хоче знати своєї історії, автоматично можна назвати первісним стадом, адже цим самим він проявляє свою неповагу до батьківщини. А не поважаючи свою вітчизну — ми не поважаємо себе [5].

У сучасному світі відбуваються дуже серйозні культурно-історичні зміни, які мають далекосяжні наслідки для всіх сфер життя — від психології до геополітики. Сучасна людина, хоче вона того чи ні, все ще залишаючись громадянином своєї країни в політико-правовій площині, в культурно-побутовій стає громадянином світу. Це неминучий наслідок глобалізації, її економічного і комуніка-

ційного аспектів. І, на нашу думку, не варто покладатися на те, що більшість із пересічних громадян відмовиться від побутового, матеріального чинника, до якого ми вже встигли звикнути і від якого чекаємо ще більшого. А це обов'язково вплине на культуру суспільства, ідеологію і політику.

У той же час патріотизм у класичному розумінні нерозривно пов'язаний із ставленням особистості до своєї національної культури, з прагненням зберігати її і розвивати. Під національною культурою ми розуміємо сукупність досягнень нації в матеріальному і духовному виробництві, які використовуються для її подальшого розвитку. Щодо досягнень, то вони закріплюються не тільки в матеріальних предметах як результаті розвитку науки, мистецтва і виробництва, а й у відносинах, колективних формах життя: звичаях, моралі, суспільній моралі.

На даному етапі у світі створюються принципово нові, глобальні форми міжкультурної взаємодії, такі як соціальні мережі.

Патріотизм тісно пов'язаний і з національною ідентичністю, і діяльністю в ім'я Батьківщини, що засновується на національних інтересах. На нашу думку, для розвитку патріотизму необхідно, щоб особисті інтереси окремої людини співвідносилися з інтересами держави. Так, у свій час один із американських президентів, Джон Кеннеді, зазначав: «Не питай себе, що Америка зробила для тебе, запитай себе, що *ти* зробив для Америки?» Гордість американців за країну активно популяризується в кожному голлівудському блокбастері. В Україні становлення національної ідентичності, патріотизму повинно спиратися на повагу до державної символіки, героїзацію подвигів минулого та національних традицій. Усе це має втілюватися у патріотичному вихованні в середніх загальноосвітніх та вищих навчальних закладах.

Так, сьогодні ми спостерігаємо, як багато молодих людей від'їжджає за кордон навчатися, хтось із них залишається жити і працювати в інших країнах, виправдовуючись тим, що в Україні складне життя, закони недосконалі тощо. Але ж усе це ми маємо створити самі — і умови, і закони. Справжній патріот повинен любити свою державу, якою б вона не була. Потрібно пишатися нею як своєю родиною і працювати над її вдосконаленням. Ми маємо не кидати свою країну, а захищати, здобувати їй славу, працювати над покращенням життя.

ДЖЕРЕЛА

1. Nathanson St. Patriotism, Morality and Peace / St. Nathanson. — Lanham : Rowman & Littlefield. 1993. — С. 34–35.
2. Головаха Е.И. Постсоветская аноμία: особенности выхода из состояния анемической деморализации в России и на Украине / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 5–10.
3. Зеркало — 2007 (настроения и стереотипы населения Украины) [Електронний ресурс] // ЦСИ СОФІЯ [веб-сайт] — Режим доступу : <http://www.sofia.com.ua/page42.html>
4. Панарин А. Народ без элиты: между отчаянием и надеждой / А. Панарин // Наш современник. Электронный журнал. — 2001. — № 11. — Режим доступу : http://liv.piramidin.com/politica/panarin_a_s/panarin_elit/panarin_elit.htm
5. Тимошук Я. Патріотизм: внутрішнє почуття кожного чи новий модний тренд? [Електронний ресурс] / Я. Тимошук. Режим доступу : <http://www.uamodna.com/articles/patriot-sjogodni-vnutrishne-pochuttya-chy-suchasna-moda/>
6. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. — Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=399
7. Чи вважаєте Ви себе патріотом України? [Електронних ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт] — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=282
8. Чупрій Л.В. Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи [Електронний ресурс] / Л.В. Чупрій. — Режим доступу : http://sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukrancan_perspektivi.html
9. Шамота М. Три чверті українців вважають себе патріотами [Електронний ресурс] / М. Шамота // Kyiv Post — 17 листопада 2010. — Режим доступу : <http://www.kyivpost.ua/ukraine/article/tri-chverti-ukrayintsivvazhayut-sebe-patriotami.html>

Брижнік В.М.

ПОВОЄННЕ ВІДТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ЯК ЧИННИК ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: ДОСВІД ЗАХІДНОНІМЕЦЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

У повоєнному інтелектуальному просторі Європи відбулась публікація низки філософських творів, у яких їхні автори спробували надати теоретично обґрунтовані пояснення тих соціокультурних та соціально-історичних причин, які зумовили початок кривавої трагедії Другої світової війни. Окреме місце серед них займали й ті філософські дослідження, в яких також відбулось і теоретичне доведення перспектив соціокультурного становлення європейських суспільств, зокрема й повоєнного німецького. Друга світова війна завершилась катастрофічною поразкою Німеччини, котра як держава була керована нацистським урядом. Цей уряд після отримання в цілком легітимний, демократичний спосіб усієї політичної влади сформував злочинну внутрішню та зовнішню політику, основною метою якої була військова агресія нацистської мілітарної машини проти інших європейських народів. Слід зазначити, що наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. Німеччина була науковим, технологічним, культурним та інтелектуальним лідером Західної цивілізації. Після поразки у Першій світовій війні німці зазнали не лише ганьби тотальної військової капітуляції своєї країни, а ще й приниження перед усім людством через несправедливе перекладання на їхні плечі всієї політичної провини за причини, що зумовили початок тієї війни. Саме названа несправедливість, яку повною мірою застосували держави Антанти — Велика Британія, США та Франція — щодо німецького народу, котрий був змушений винести на власних плечах тягар війни на два фронти через політичну короткозорість своїх державних лідерів, призвела до того, що владу в Німеччині отримали носії нацистської ідеології. Представники та активісти цієї правоекстремістської реакційної політичної сили передусім апелювали до патріотизму німців. Цей народ завдяки всім можливим зусиллям своїх найкращих представників — інтелектуалів, освітян, науковців, власне, тих, чия професійна діяльність була

пов'язана з відтворенням і суспільним поширенням теоретичного знання, та людей, які практично втілювали в життя суспільно-необхідні теоретичні напрацювання, а саме: інженерів, промисловців, політиків, військових, у другій половині XIX ст. з історичним запізненням об'єднав свої етнічні землі в єдиній національній державі. Саме відповідність, узгодженість соціально-необхідної теорії та наполегливої практики, які сприяли соціокультурному зростанню Німеччини, була нівельована в міжвоєнному німецькому суспільстві через політичну практику нацистської ідеології. Представники останньої свідомо відмовились від використання у своїй діяльності такого найважливішого елемента теоретичного знання, яким є етика, моральна філософія — ідейний продуцент культурних засад раціоналізованого співіснування цивілізованих, освічених людей.

У цьому соціально-філософському дослідженні за мету вибрано розгляд деяких філософських позицій тих німецьких соціальних мислителів, які своїми дослідженнями і творами вплинули на колективну свідомість повоєнної Німеччини. Результатом цього стало виховання нового патріотизму громадянина, який свідомо докладав свої зусилля щодо практичного перетворення своєї країни на державу, що раціонально визнала за необхідне дотримуватись демократичного врядування як політичної форми. У цьому дослідженні також було зауважено кілька філософських позицій щодо відповідної взаємодії теорії та практики.

Після пережитих воєнних років, неймовірно страшних для кожної мирної людини, для Німеччини настали часи, що були не менш важкі для цієї країни, котра протягом першої половини XX ст. двічі поспіль зазнала військового та державного краху. На той час німецькі чоловіки та жінки, які дивом вижили, не надто переймалися глибокими філософськими рефлексіями щодо причин і наслідків того горя, що принесло нацистське правління німцям та іншим європейським народам. Європеець того часу здебільшого був заклопотаний практичним вирішенням проблем щодо виживання як власного, так і своїх рідних та близьких, які вціліли після війни. Однак майже одразу після завершення військових дій у Західній Європі починають публікуватися філософські роботи, спрямовані саме на теоретичний розгляд причин та наслідків цієї цивілізаційної трагедії. Вони насамперед змусили звернути на себе увагу людини, яка не полишила читати філософські тексти, твори представників німець-

кого екзистенціалізму, передусім роботи М. Гайдеггера та К. Ясперса. Останній одним із перших запропонував німецьким читачам такі свої твори, як «Про провину: до політичної відповідальності Німеччини» (1946) та «Про істину» (1947), які постали як теоретичні відповіді на не озвучені практичні запити німецького суспільства.

Робота «Про провину» надала читачеві можливість ідейно поєднати духовно-історичні основи європейської моралі, яка зазнала руйнівного впливу бездуховності дегуманізованої, прагматичної цивілізації, та можливу перспективу вдосконалення моральності західних суспільств через опертя на енергію духу, який Ясперс убачав невід'ємним елементом людського буття. У цьому творі мислитель розглянув суть особистої відповідальності європейця. На переконання філософа, кожна тодішня людина мусить відповідати за всі наслідки тих злочинних дій, які відбулися у просторі її соціального оточення. Передусім тягар цієї відповідальності за свої дії та бездіяльність має особисто нести будь-який європеець, без огляду на власну національну належність. Він відповідає перед самим собою, суддею чого є його особисте сумління — той внутрішній чинник людської природи, що має здійснювати істинні судження щодо соціального значення вчинків європейця. Важливим елементом цих переконань Ясперса було те, що він зауважив суть людського спілкування. Останнє в культурному просторі європейських суспільств виконувало важливу роль. Філософ уважав, що саме завдяки щирому спілкуванню люди можуть разом подолати спільні життєві проблеми, практично вирішуючи їх у раціональний спосіб шляхом узгодження власних дій. Окремим елементом, що давався взнаки гуманізованої раціоналізації європейської культури, Ясперс убачав традиційні засади європейської філософії. На переконання мислителя, філософське знання, представлене течіями філософії раціоналізму та ірраціоналізму, за своєю суттю не здатне привнести елемент дегуманізованої раціональності в соціокультурний контекст Європи. Це знання, на думку Ясперса, передусім апелювало до такої складової людської природи, яка була внутрішнім чинником прагнення особистої свободи європейця. Такої свободи, яка жодним чином не заперечувала можливість суспільної реалізації свободи іншої людини.

Інший видатний представник філософії німецького екзистенціалізму, Гайдеггер, у своєму творі «Лист про гуманізм» (1947) також

звернувся до тематики мовленнєвої комунікації людей. На його переконання, тодішня людина позбулася мови як «домівки буття», в якій саме має «мешкати людина». Зауваживши суспільну втрату глибинної суті людської мови як медіуму, що єднає безпосереднє буття людини із зовнішнім буттям, Гайдеггер визначив як причину те, що мова, її сутнісна функція, були витрачені на реалізацію марнотних, суто практичних людських інтересів, які призвели до буттєвого «руйнування людської істоти». Таким чином, тодішня людина не мала змоги через озовнішнення та духовне знесилення її безпосереднього буття опиратись могутньому наступу соціального нігілізму, що передусім зумовив «знецінення вищих цінностей». Як головну «культурну цінність» Гайдеггер визначав саме свободу народу. Тобто таке культурне єднання європейців, соціальна інтеграція яких заснована на їхньому характерному ставленні до буття окремої людини як найвищої суспільної цінності. У своїх творах філософ указав на те, що саме мова як втілення безпосереднього життя окремої людини є справжнім дієвим засобом щодо узгодження основ людського та суспільного буття.

Тематика повоєнних філософських творів представників європейського неомарксизму, представлених передусім роботою німецького філософа К. Корша «Недогматичний підхід до марксизму» (1947) та твором представника критичної теорії суспільства Г. Маркузе «33 тези» (1947), була визначена прагненням цих мислителів представити майбутню перспективу суспільного поширення європейського марксизму як теорії революційної боротьби за соціальне звільнення людини. Так, Маркузе виклав свої застереги щодо майбутнього цивілізаційного поширення репресивної раціональності та власну концепцію її суспільного подолання. Слід зазначити, що ці послідовники К. Маркса у своїх творах переосмислили основний момент соціальної філософії засновника історичного матеріалізму, а саме — припис щодо соціальної єдності теорії, яка, за Марксом, представлена науковим знанням та практикою. Філософи-неомарксистки запропонували у своїх творах зауважити емансипаційну суть філософської теорії революційної діяльності як актуальної більшою мірою стосовно практики індустріально-масового суспільства.

У 1955 р. у США Маркузе опублікував роботу «Ерос та цивілізація», в якій здійснив сміливий теоретичний синтез учення Маркса

про соціальну революцію та критичних поглядів З. Фрейда на західну культуру й накреслив обриси нерепресивної суспільності. На переконання філософа, тодішній поступ індустріально-масової цивілізації соціально реалізувався через відмову людини від прагнення «цілісного задоволення» потреб несвідомих потягів. Таким чином особистість у цьому соціальному просторі постала тверезо мислячим суб'єктом, діяльність якого була детермінована прагматичною раціональністю, нав'язаною ззовні. Тодішня соціальна репресивність, представлена політичною владою індустріально-масового суспільства, аби не втратити владні важелі, на думку Маркузе, в будь-який спосіб прагла нівелювати таку форму свідомості, як уява, котра є чинником будь-яких креативних перетворень, що найвиразніше проявляється у процесі творення нової культури. Спираючись на твори естетичної теорії Ф. Шіллера, Маркузе визначив естетичний вимір соціальної реальності таким простором, у якому найповніше здійснюється індивідуальна свобода як утілення прагнення свідомого визволення людини від примусу загалу. Останнє спонукало мислителя сформулювати кредо індивідуальної непримиренності креативної людини — «Велику відмову» — як осмислений протест ідивіда проти соціальної репресивності, як революційну боротьбу за остаточну форму свободи — життя людини в суспільстві, позбавлене страху.

У наступному творі — «Одновимірна людина» (1964) — Маркузе, продовжуючи аналіз природи репресивної влади, виявив таку ознаку раціональної модифікації її суті, як абсорбування несвідомих прагнень людської природи культурним контекстом індустріального суспільства. Таким чином, функціональність модернізованих форм влади вможливується завдяки технологічному контролю, а не через неактуальний терор. На переконання Маркузе, ефективність техніки та перманентне підвищення життєвого рівня утверджують незмінний статус індустріальної влади, гарантуючи безпечно й комфортно життя. Це призводить до примирення людини з цією владою й ідеологічно формує її свідомість як одновимірну, унеможливаючи тим самим діяльність будь-якої соціальної опозиції. Таким чином, задоволення перших потреб людини визнавалось умовою стабільності даного соціального устрою, однак це реалізується не як свобода вибору, а є чинником уречевленого закріпачення людини благами масового виробництва.

Маркузе запропонував убачати засобом подолання оновленого уречевлення людини її природну здатність до негативного заперечення. Останнє реалізується як необхідний елемент соціокультурних змін, маючи вигляд інтелектуальної деструкції уречевленого соціального устрою, зокрема засобами мови творів авангардного мистецтва та завдяки природній мові індивіда, відмінній од офіційної владної мови. Останнє має зумовити суспільне поширення «Великої відмови» тодішньої людини від спокус індустріально-масового суспільства. Маркузе вбачав спільне завдання авангардного мистецтва та критичного мислення в тому, аби вони через властиві їм засоби радикально заперечували дійсність такої колективної свідомості, яка зумовлює одновимірне сприйняття людини. У цих філософських творах Маркузе можна виявити переконання мислителя щодо суспільної необхідності виховання суб'єкта революційної свідомості як свідомого борця за людську емансипацію від репресивної раціональності, що має відбутися завдяки впливу на нього теорії революційної боротьби та авангардного мистецтва.

Окреме місце серед повоєнних соціально-філософських досліджень представників європейського марксизму займає «Діалектика Просвітництва» (1947), спільний твір Т. Адорно та М. Горкгаймера, ідейних очільників критичної теорії суспільства (Франкфуртської школи). У цій роботі, яку можна визначити як програмний соціально-філософський твір повоєнної критичної теорії суспільства, автори запропонували німецькому читачеві теоретичну позицію щодо історичних причин масових знищень людей у просторі західної цивілізації першої половини XX ст. Вони виклали своє бачення того, як історична динаміка модерного західного суспільства через діалектичні нашарування таких своїх культурних форм, як міф, релігія, наука, техніка, системна філософія, просвіта, мова, мораль, розвернувши свій хід у бік первісного варварства, зумовила виникнення та соціальне поширення тоталітарних ідеологій. Цей цивілізаційний поворот катастрофічно дався взнаки самій природі європейської культури, яка доти еволюціонувала через якісне вдосконалення своїх форм. Наслідком такого явища стало те, що мораль європейських суспільств як ліберально-буржуазних була замінена на тотальну аморальність соціальних практик політичного екстремізму. Мова як засіб природної комунікації людей та чинник соціального поширення суспільно-необхідних ідеалів трансформується в настанову

знакового мовлення, суть якого полягає у владному утвердженні в суспільному житті приписів масового суспільства, що реалізується через одночасний уплив на індивідуальне та колективне сприйняття. Об'єктивне мислення, представлене системною філософією та наукою, нащадок і вихованець європейського просвітництва, визначене франкфуртцями як «мислення-розпорядник», продукт системного знання, виконуючи соціальну настанову забезпечувати суспільство необхідним інтелектуальним товаром, в опосередкованому вигляді було застосоване у сфері соціального керування. Останнє відбулось у вигляді пригнічення свободи однієї людини іншою через уречевлене ставлення до неї. Те, що з тодішніх інтелектуальних контекстів зникло бачення особистості як носія індивідуального духу, катастрофічно вплинуло на саму суть практичного життя західних суспільств, засадничою рисою якого було соціальне заохочення вільної особистої діяльності. Якщо на початку економічного становлення буржуазний лібералізм спирався на принцип емансипованої індивідуальності, то тотальність індустріально-масового суспільства зумовила виникнення явища «псевдоіндивідуалізації», втіленням якого стала втрата європейською особистістю раціонального сенсу своєї дієвості. Її місце у просторі практики індустріального суспільства історично посіла авторитарна особистість як єдиний соціально-політичний чинник суспільної інтеграції. Тому практика індустріально-масового суспільства, яке прагматично перестало проявляти інтерес до науки про людину, була підтримана франкфуртськими філософами.

У пізніших одноосібних творах Горкгаймера та Адорно відбулась ідейна диференціація їхніх філософських поглядів на суть критики буржуазної філософії. Такого теоретичного знання, яке, на переконання франкфуртських мислителів, або відвертало інтерес тодішнього інтелектуала до соціально-емансипаційної теорії, або реалізувалося як допоміжний теоретичний чинник соціального поширення практик тоталітарних ідеологій. У своїй англomовній книжці «Затьмарення розуму» (1947) (в німецькомовному перекладі — «Критика інструментального розуму») Горкгаймер продовжив тему критики цієї філософії, котра, на його думку, у вигляді інтелектуального впливу на читача зумовила виникнення когнітивної суб'єктивності як соціального явища. Наслідком останнього стала інструментальна раціональність — ідеологічний засіб, який по-

сприяв зміцненню уречевленого ставлення однієї людини до іншої, нівелюючи соціальне значення її особистої свободи.

Адорно в більшості своїх творів повоєнного періоду продовжив тематику ідейного нападу на зразки європейської системної філософії, котрі, як він уважав, кардинально даються взнаки когнітивній активності європейців. Ці зразки, на переконання мислителя, зумовлюючи формування такого сприйняття соціального буття, котре ідейний попередник Адорно філософ-марксист Д. Лукач визначив як «фальшива свідомість», є втіленням пасивного підпорядкування індивіда будь-якій панівній ідеології. У своїх працях Адорно зазначав, що ідеологія індустріально-масового суспільства задля зміцнення власного тотального панування використовувала природну схильність людини до матеріально-продуктивної діяльності, спрямованої на задоволення матеріальних потреб, що призвело до диференціації відтворення матеріального та інтелектуального суспільного продукту. Це надало людській діяльності значення мімітичних безцільних дій, а в історичному контексті зумовило тенденцію до повернення суспільства до історично віджилих культурних взірців, кліше. На думку Адорно, відповіддю на цей вплив стало відродження «другої природи» людини — втілення її індивідуального духу. Названий компонент дуалістичної людської природи міг активізувати природну схильність особистості до індивідуальної свободи, поставши у просторі соціального буття дієвою завадою впливу останнього на людську свідомість. Завдяки ідейній підтримці критичної теорії, суть якої Адорно експлікував у «Негативній діалектиці» (1966), головному творі свого життя, уможливорюється виховання критичного мислення, суб'єкт якого має здійснитись чинником інтелектуального нищення всіх елементів тоталітарної влади. Також він здатний унеможливити історичне повернення панування останньої. На переконання Адорно, важливим чинником скасування цієї історичної циклічності є пам'ять — вияв індивідуальної свідомості. Вона як людське пригадування жажливої минувшини зокрема і трагедії Освенціма, поширюючись у суспільстві засобами людського мовлення й завдяки творам авангардного мистецтва, здійснюється історичною пам'яттю.

Йоахім Ріттер, видатний західнонімецький філософ, засновник власної філософської школи, яка була названа на його ім'я, дотримувався ліберально-консервативних переконань, що за своєю сут-

тю були ідейно протилежними немарксистській теорії відтворення та виховання суб'єкта критичної свідомості. Цей соціальний мислитель, започаткувавши в 1947 р. у Мюнстері свій «міждисциплінарний» семінар, що мав назву “Collegium Philosophicum”, ідейно згуртував навколо себе спеціалістів із різних галузей теоретичного знання, а саме: філософів, теологів, математиків, правників, соціологів, істориків, мистецтвознавців та літературних критиків. О. Марквард, вихованець школи Ріттера, назвавши його «видатним учителем», зазначав: «Ріттер мав серйозних учнів, які набули значення в науці і — частково в опозиції до франкфуртської “Критичної теорії”, — для федеративно-республіканської демократії стали спрямовуючою силою...» Дискурс цього «міждисциплінарного» семінару зумовив публікацію самостійних теоретичних творів його учасників та видання в декількох томах робіт самого Ріттера як його очільника. Філософські твори цього мислителя, які стосувались здебільшого соціально-філософської проблематики, були опубліковані 1961 р. у збірці «Метафізика і політика». У цій збірці молодший сучасник Ріттера, вихованець немарксистської філософії Франкфуртської школи Ю. Габермас виклав основні філософські тези. Габермас, дискутуючи з Ріттером, віддав належне останньому, справедливо зауваживши, що «відновленню практичної філософії у Німеччині... значною мірою треба завдячувати Йоахіму Ріттеру».

У цілому названа збірка соціально-філософських, філософсько-історичних та філософсько-культурних досліджень Ріттера мала вигляд ідейної відповіді цього філософа авторам «Діалектики Просвітництва». Мислитель своїми творами теоретично спростував об'єктивність соціально-філософської позиції франкфуртського неомарксизму щодо суті соціокультурної динаміки західної цивілізації. Ідейно спираючись на філософські твори Аристотеля та Г.В.Ф. Гегеля, Ріттер дійшов інших філософських висновків, відмінних щодо поглядів франкфуртців, зауваживши природу таких питомих культурних форм європейської цивілізації, як індивідуалізація, моральність, власність, право, політика, громадянське суспільство, індустріальне виробництво, наука, філософія, освіта, модерне мистецтво. У систематичний спосіб мислитель довів, що історичне становлення європейської цивілізації як модерної було б (і буде) не можливе без духовної єдності цих форм. У межах інтерпретаційного діалогу із ранніми філософсько-політичними працями Гегеля та

його пізнішим твором «Основи філософії права» (1821) Ріттер виклав власну філософську концепцію історичного становлення модерного суспільства, в якій центральним моментом було Гегелеве поняття «розриву». За Гегелем, що було зауважено Ріттером, «розрив» історично виник у тодішній Європі між консервативним світом, що суб'єктивно прагнув збереження традиційних соціальних зв'язків, та революційним духом, який представляв об'єктивний рух громадянського суспільства до свободи особистої самореалізації європейця як практично діяльнійшої людини. На думку Ріттера, цей «розрив» мусить скасувати в «новому суспільстві праці» революційна ідея свободи Гегеля, яка здійснює суспільне примирення названих конфліктуючих сторін. У такий спосіб, за Ріттером, у межах західних суспільств має відбутись новітнє об'єднання теорії, що представлена знанням системної філософії, та практики таким соціокультурним простором, у якому людина має можливість реалізуватись як особистість. Також філософ зауважив соціально-історичне значення негативної реакції представників інших, неєвропейських культур на цивілізаційне поширення західної культури як утілення практичної дієвості та раціональності європейця. Цей цивілізаційний рух західної культури викликав консервативний опір людей, які прагнуть зберегти традиційні засади свого життя. У такий спосіб Ріттер передбачив поглиблення конфлікту між західною цивілізацією та іншими локальними цивілізаціями, який зможе подолати лише західна культура, для якої збереження будь-яких проявів індивідуальності та оригінальності є засадничою цінністю.

Окреме місце серед тих філософських досліджень Ріттера займає робота «Громадянське життя. До Аристотелевої теорії щастя» (1956). У цьому творі мислитель, проаналізувавши основні теоретичні моменти політичної та моральної філософії Аристотеля, зауважив вживання останнім поняття «практика». Цей термін, на що вказав Ріттер, у політичному вченні давньогрецького філософа є втіленням такої цілеспрямованої матеріально-перетворювальної діяльності тодішньої людини, яка зумовлювала поширення в античному полісі «благого життя». Саме засади такого співіснування полісних людей як вільних особистостей, які реалізувались завдяки належності до полісної (міської) культури, раціоналізації практики названого соціально-політичного устрою, на переконання Ріттера, культурно зумовили формування свідомості громадянина «полі-

ції» як соціально та політично активного діяча, свідомого патріота свого полісу. Це, у свою чергу, привело до соціально-політичного здійснення громадянського суспільства. Філософ зауважив суть та цивілізаційне значення цієї теоретичної традиції, яка історично постала як ідейне джерело європейської соціальної та політичної філософії.

Вихованець критичної теорії суспільства Ю. Габермас у своїх ранніх соціально-філософських творах виклав власні позиції щодо належних взаємозв'язків теорії та практики, тих елементів західної культури, які історично дійшли у своєму розвитку стадії пізньо-капіталістичного суспільства. Так, залишаючись в ідейних межах філософської парадигми критичної теорії суспільства, Габермас здійснив неомарксистський ідейний синтез суті теорії та практики. Прагнення мислителя були спрямовані на виокремлення емансипаційної ролі комунікативної дії, втілення оновленої суті практичної діяльності людини, аби теоретично диференціювати працю та інтеракцію, які, на його переконання, за своєю суттю є різними видами людської діяльності. Габермас убачав комунікативну дію соціальною альтернативою монологічній інструментальній дії, засобом здобуття влади, достоту як альтернативою індивідуальній праці він уважав інтеракцію дієвих людей як особистостей, існування яких лише завдяки останній і вможливується. У своєму баченні суті людини дуалістичною істотою, діяльність якої має раціоналізований характер, Габермас ідейно приєднався до соціально-теоретичної традиції, що походила з соціальної філософії Аристотеля, який визначив людину «суспільною істотою».

Габермас у своєму дисертаційному дослідженні «Структурні перетворення у сфері відкритості» (1962), що в доробку мислителя займає місце програмного соціально-теоретичного твору, здійснив критичний аналіз соціокультурного становлення громадянського суспільства в Європі, історичним наслідком якого стала реалізація тиску політичної влади на громадську відкритість. У цій праці молодий науковець виявив таку тенденцію становлення західної суспільності: економічна емансипація людини, вихованої європейською культурою як особистість у русі системного розгортання властивих цій культурі елементів, історично призвела до нівеляції тих культурних форм, що творили ідейне підґрунтя західного співжиття, однією з яких була громадянська відкритість.

У пізній період соціально-філософських досліджень Габермаса, коли відбувся його ідейний перехід від критичної теорії до експлікації власної теорії комунікативної дії, мислитель, зауваживши рух європейських суспільств від засад індустріальної цивілізації до постіндустріальної суспільності, теоретично спирався на основне поняття філософії Е. Гуссерля «життесвіт». Для Габермаса воно мало значення такого соціокультурного виміру, в межах якого може здійснюватися комунікативна дія. Остання вможлиблюється завдяки діалектиці ідейного протиставлення «ідеальної мовленнєвої ситуації» щодо мовлення суб'єктивної ірраціональності. Філософ указав на те, що комунікативна дія історично займає соціально-провідне місце інструментальної дії і заважає поверненню їй статусу панівної соціальної дії. Таким чином, «життесвіт» суспільно здійснюється у процесах і ситуаціях порозуміння, що є умовою емансипації соціального утворення від сцієнтистської ідеології індустріального соціуму. Тим самим це зумовлює поширення в його межах зразків «загального практичного дискурсу». Габермас був переконаний у тому, що комунікативна дія залучена до збереження культурної традиції, чому сприяє її символічне наповнення, та до оновлення необхідного знання, координуючи інші види соціальної дії. Завдяки їй можливе відтворення ідентичності особистості, що здійснюється в межах «життєсвіту» лише в процесі необхідної соціалізації людини. Умовою теоретичного унеможливлення поширення «фрагментованої свідомості», побічного продукту постіндустріального суспільства, Габермас визначив активізацію в цих соціальних межах «практичного дискурсу». Останній філософ убачав чинником відтворення суспільно-необхідного знання у вигляді дискурсивної етики, в межах якої внаслідок актуалізації тенденцій щодо справедливості та солідарності активізуються емансипативні процеси в локальному соціальному утворенні — первинній площині цього дискурсу. За Габермасом, у вимірі останнього вможлиблюється саморозуміння його учасника, який ідентифікує себе подібним до іншого учасника дискурсу — емансипованої особистості. Акт саморозуміння постає дієвою перешкодою поширення ірраціональних тенденцій щодо владного вивищення над ближнім. Практичний дискурс у вигляді ідеї, на переконання Габермаса, має подолати кордони суспільності, що його відтворила, поширюючись за межами останньої, і втілитися у «моральній свідомості», колективному сприйнятті емансипова-

ного суспільства. Габермас уважав, що продуктом такої свідомості є практичний розум, який поєднує індивідуальну волю та об'єктивну раціональність людей. Як моральний законодавець останній має продукувати етичні та правові норми, властиві лише гармонійному, раціонально-узгодженому співжиттю людей. Таким чином, це втілення громадської відкритості, характерне суті громадянського суспільства, зумовило відтворення новітнього патріотизму європейця, що мав не лише національний характер, але, не скасовуючи останній, культурно поширювався на всю європейську (західну) цивілізацію.

Отже, у нашому дослідженні було розглянуто деякі ідейні позиції найвпливовіших представників західнонімецької філософії середини ХХ ст. У своїх творах вони запропонували бачення перспектив соціокультурного становлення європейських суспільств, звернули свою дослідницьку увагу на ступінь взаємодії теоретичного знання та практичного виміру суспільного життя. Своїми теоретичними роботами мислителі вплинули на формування та виховання нової людини, нової особистості, чия раціоналізована діяльність мусила приносити лише користь життю європейських суспільств. Це, крім того, позитивно позначилося на повоєнному відтворенні громадянської свідомості в Німеччині, зумовивши поширення виховання нового патріотизму в західнонімецькому суспільстві, яке історично вибрало для себе як незмінний взірець політичне врядування представницької демократії.

ДЖЕРЕЛА

1. Адорно Теодор. Дialeктика Просвещения, философские фрагменты / Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер ; [пер. с нем. М. Кузнецова]. — М.; С.-Пб. : Медиум, Ювента, 1997. — 310 с.
2. Габермас Юрген. Теорія комунікативної дії / Юрген Габермас // Теорія комунікативної дії / наук. ред. Б. Поляруш. — Львів : Асторолія, 2010. — Т. 1. Раціональність дії та суспільна раціоналізація. — 520 с.
3. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство» / Юрген Габермас. — Л. : Літопис, 2000. — 318 с.
4. Габермас Юрген. Постметафізичне мислення / Юрген Габермас. — К. : Дух і літера, 2011. — 280 с.

5. Горкгаймер Макс. Критика інструментального розуму / Макс Горкгаймер. — К. : ППС — 2002, 2006. — 284 с.
6. Маркузе Герберт. Структура інстинктів та суспільство; філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда / Герберт Маркузе ; [пер. О. Юдіна]. — К. : Ніка-Центр, 2010. — 248 с.
7. Маркузе Герберт. Одномерный человек // Эрос и цивилизация / Герберт Маркузе ; [пер. А.А. Юдина]. — М. : АКТ, 2002. — С. 251–515.
8. Ріттер Йоахім. Громадянське життя. До Арісторелевої теорії щастя / Йоахім Ріттер // Метафізика і політика ; [пер. В. Задорожного та О. Кислюка]. — К. : Юніверс, 2011. — С. 36–65.
9. Ріттер Йоахім. «Політика» й «Етика» у практичній філософії Арістотеля / Йоахім Ріттер // Метафізика і політика ; [пер. В. Задорожного та О. Кислюка]. — К. : Юніверс, 2011. — С. 66–81.
10. Ріттер Йоахім. Гегель і французька революція / Йоахім Ріттер // Метафізика і політика ; [пер. В. Задорожного та О. Кислюка]. — К. : Юніверс, 2011. — С. 109–139.
11. Ріттер Йоахім. Особа і власність / Йоахім Ріттер // Метафізика і політика ; [пер. В. Задорожного та О. Кислюка]. — К. : Юніверс, 2011. — С. 140–160.
12. Ріттер Йоахім. Європеїзація як європейська проблема / Йоахім Ріттер // Метафізика і політика ; [пер. В. Задорожного та О. Кислюка]. — К. : Юніверс, 2011. — С. 199–211.
13. Хабермас Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас. — С.-Пб. : Наука, 2001. — 377 с.
14. Хайдеггер Мартин. Письмо о гуманизме / Мартин Хайдеггер // Время и бытие. — М. : Республика, 1993. — С. 192–220.
15. Хайдеггер Мартин. Европейский нигилизм / Мартин Хайдеггер // Время и бытие. — М. : Республика, 1993. — С. 63–177.
16. Ясперс Карл. Вопрос о виновности: о политической ответственности Германии / Карл Ясперс ; [пер. с нем. С. Апта]. — М. : Изд. группа «Прогресс», 1999. — 146 с.
17. Habermas Jürgen. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas / Jürgen Habermas. Theorie des kommunikativen Handelns, in zwei Bänden, b. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. — Fr. am M. : Suhrkamp, 1995. — 392 s.

Беззуб Ю.В.

УКРАЇНОЗНАВСТВО В ТЕНДЕНЦІЯХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Сучасний розвиток вітчизняного українознавства як окремої науки виглядає цілком закономірним у рамках активного поширення інтегративних і комплексних гуманітарних досліджень, що є характерною рисою наукового пізнання кінця ХХ — початку ХХІ ст. Відійшла в минуле радянська марксистська методологія розвитку суспільних і гуманітарних наук, що перетворила наукове пізнання на різновид політичної міфології, а науку про людину та спільноту — на додаток до політичної пропаганди. Відбулося критичне переосмислення накопичених українознавчих знань, викристалізувалася нова теоретико-методологічна парадигма самопізнання й самотворення українського народу. Із об'єктно орієнтованої сукупності міждисциплінарних досліджень українознавство все більше перетворюється на самостійну гуманітарну галузь із власною теоретико-методологічною системою [14]. Тому актуальною видається спроба окреслити у світлі теоретичних здобутків українознавства деяких перспектив і напрямів його практичного використання в поширенні культурних впливів України на світове співтовариство та розв'язанні нагальних завдань у навчанні й вихованні підростаючих поколінь.

Дослідження порушених проблем уже має доволі численну наукову й популярну літературу. Так, П. Кононенко, М. Обушним, Т. Воропаєвою, О. Мостяєвим, Я. Калакурою, Л. Токарем, П. Гай-Нижником, В. Горським, В. Крисаченком, М. Стельмаховичем, В. Баранівським, Г. Філіпчуком та іншими вченими визначені й упроваджені в науковий обіг теоретико-методологічні засади сучасного українознавства.

Порівняно новим історіографічним явищем є дослідження вітчизняними вченими ролі українознавства в популяризації й поширенні у світі привабливих досягнень українського народу і держави, що об'єднуються стратегією «м'якої сили», та її практичної імплементації в зовнішньополітичний курс Української держави. Цей напрям зосереджений, головним чином, у працях М. Цюрупи, І. Сліса-

ренка, О. Тищенко-Тишковець, С. Гуцал, Л. Чекаленко, О. Семченка, А. Луценко, Г. Піскорської, Є. Макаренко, Н. Марецької, І. Мусієнко, П. Гай-Нижника та ін. При цьому українські дослідники спираються на теоретичні напрацювання Дж. Ная, Р. Кеохейна, Зб. Бжезинського, Е. Карра, П. Кеннеді, Б. Гілла, Я. Хуанга, В. Бурматова.

Роль українознавства в розвитку вітчизняної педагогічної думки, національної системи освіти і шкільництва вивчають Т. Завгородня, В. Майборода, О. Сухомлинська, Т. Усатенко та ін. Методичні аспекти українознавства як навчальної дисципліни розглядаються А. Богущ, Л. Касян, О. Семенюченком, М. Стельмаховичем. Формування духовних національних цінностей особистості на різних рівнях навчання є предметом дослідження Г. Балла, І. Беха, А. Киричука, П. Кононенка, О. Сухомлинської, Г. Шевченко та ін.

Ще в 1997 р. американський дослідник Дж. Мейс запропонував включити в коло дослідницьких проблем українознавства основне питання, яке є пріоритетним у вітчизнянознавчих науках західних країн — американістиці, англосаксознавстві, полоністиці, а саме — вивчати свій народ, «...бо інакше це буде не структурна одиниця, інакше це не народ» [10, 137]. Таку потребу підтримали й вітчизняні дослідники. Зокрема, О. Мостяєв вважає, що наукове українознавство визначається у двох вимірах: в одному як наука, «... котра вивчає Україну як природно-соціокультурну цілісність», а в другому його «...можна вважати наукою про специфічні системоутворювальні чинники української культурно-цивілізаційної спільноти» [11, 14].

Отже, об'єктом сучасного українознавства є реальний український світ, який творився й трансформувався упродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття та свідомості українців як нації. «Саме український світ як об'єкт українознавства надає визначеності і окресленості сукупності українознавчих знань, інтегруючи їх у гносеологічну цілісність» [2, 110]. Предметом українознавства є українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності та особливості його формування і розвитку в часопросторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними. Основні поняття, які входять у структуру предметного поля українознавства: українці, українськість, українство, українська людина, Україна, український соціум, природа України, українська культура, український світ, загальнолюдська цивілізація та ін. [12, 43].

Використана інтегративна парадигма дає можливість не тільки визначити предметне поле українознавства, але й окреслити той внутрішній міжгалузевий контур, у межах якого можна коректно вивчати будь-які виміри українського світу. Центральне місце у предметному полі українознавства займає українськість як системотворчий чинник буття українського народу. Поняття «українська людина» є наскрізним ланцюгом, що з'єднує всі проблемні сфери українознавства. Інакше кажучи, українська людина розглядається як особа, адаптована до певного довкілля, як носій українськості, самобутніх традицій, творець і транслятор української культури. Під поняттям «українство» нині розуміються українці не тільки як автохтонний етнос, що обіймає певні терени від найдавніших часів до сьогодні, а й як світовий феномен (включаючи українців, що проживають у понад 60 країнах світу і не втратили своєї національно-культурної ідентичності). Тобто таке розуміння включає і численну українську діаспору, яка сильно вплинула на розбудову теорії та методології українознавства, що протягом 20–80-х років ХХ ст. розвивалося значною мірою, а в 30–50-ті роки — виключно в науковій спільноті української діаспори. Крім того, без впливу українського, американського та канадського лобі значно важче було б визнати легітимність, незалежність Української держави на міжнародному рівні [16, 18; 12, 45, 47–48].

За роки незалежного розвитку України вітчизняні українознавці накопичили певний досвід розробки теоретико-методологічного інструментарію українознавства, зокрема його законів та закономірностей. Дехто вважає за доцільне диференціювати їх на дві групи: по-перше, «...закони розвитку досліджуваного об'єкта, тобто України й українського народу як цілого, і, по-друге, закони або закономірності розвитку самої науки» [15, 128–129].

Попри успіхи у становленні українознавчої інтегративної науки, у вітчизняних наукових, освітніх і взагалі суспільних колах досі не склалося однозначного ставлення до українознавства. За словами Л. Токаря, це є виявом не просто нерозуміння, а навіть серйозного спротиву якісно новому українознавству. Своєрідним парадоксом виглядає той факт, що частина представників академічної науки розуміє інтегративне українознавство як «дублювання наукової проблематики, якою займаються установи НАН України...», або «підміну цілих самодостатніх наукових галузей, дисциплін, напря-

мів єдиною універсальною дисципліною — “українознавством”». Українознавство й надалі продовжує трактуватися як «сума наукових дисциплін гуманітарної сфери». Такі думки приводять навіть до висновку про те, що українознавство некоректно сприймати як окрему науку.

Л. Токар наполягає, що погляд на інтегративне, синтетичне українознавство як на механічне поєднання напрацювань галузевих гуманітарних наук або їх прозаїчне дублювання є поспішним і непродуктивним. Така думка перешкоджає спільному й творчому розв’язанню важливих і невідкладних завдань розвитку науки самопізнання й самотворення українського народу [14]. За спостереженням дослідника, перед українознавством стоять також інші виклики. У багатьох публікаціях останнє подається не інакше, як наука про давноминуле, архаїку, як ідеалізація хуторянства й місництва, як знання, відірвані від сьогодення, чи як наука, покликана протиставити українську культуру, українське буття культурі й буттю інших народів. На адресу українознавства лунають «безкорисливі» застереження «доброзичливців» на зразок: «час національних держав та етнонацій уже минає», «майбутнє за країнами ліберально-демократичного спрямування та політичними націями» тощо [14].

Важливо зауважити, що українознавство не претендує (що інколи йому приписують) на замітника історії, мовознавства, природознавства, культурології, філософії, психології, релігієзнавства, політології тощо. Воно є синтезом та інтегратором досліджень і відкриттів усіх наук, котрі займаються Україною й світовим українством [9]. Усе зазначене вказує на досить складне входження українознавства в нову парадигму свого розвитку як синтетичної науки.

Однак у сучасному глобалізаційному світі утвердження, популяризація та поширення (пропаганда) комплексних знань про досягнення, світогляд, історію, культуру, побут свого народу і держави (у даному разі йдеться саме про українознавство) набуває не лише наукового чи освітянського, а й політично-стратегічного (геополітичного) значення й стає складовою національної безпеки держави. У сучасній українстиці, зокрема, все активніше висвітлюються теоретичні підстави та практичне значення використання українознавчих досліджень (українознавства) не лише як комплексу знань про Україну всередині країни та за її межами (в діаспорі), а й як одного з чинників «м’якої сили» на зовнішньополітичному полі України.

Термін «м'яка сила» увів до наукового обігу в першій половині 1990-х років професор Гарвардського університету Дж. Най. Він стверджував, що надто довго практики віддавали перевагу концепції «політичного реалізму», покладаючись на «жорстку силу» з її військовим і фінансово-економічним чинниками. Під «силою» дослідник мав на увазі здатність впливати на інших з метою отримання бажаних результатів. Досягнення останніх примусом або за плату він назвав «жорсткою силою», а за допомогою привабливості — «м'якою силою» [2, 110].

Із цього погляду перед українознавством відкриваються нові перспективи. П. Гай-Нижник зазначає, що сучасні світові міграційні процеси та чимдалі збільшувана динаміка еміграції українців до інших країн світу свідчать про те, що чисельність етнічних українців у світі зростатиме, а факт державницького існування України збільшуватиме інтерес до нашої історії, культури, освіти тощо. Тож розвиток українознавства в діаспорі слугуватиме для Української держави одним із аспектів концепту «м'яка сила», який нині починає використовуватися світовими державами. «М'яка сила» — це моральний авторитет наукових, технічних, спортивних досягнень та творів високого мистецтва, привабливість гуманістичної ідеології, ефективної економічної політики та раціональної адміністративної системи, спокуса масової культури, симпатія до національної культури, звичаїв та моделей поведінки». Особливо важливим цей момент виглядає для України, оскільки її потенціал «твердої сили» є, очевидно, набагато меншим від сучасних аналогів провідних світових гравців, наприклад США, Китаю та інших країн. Тому Україні потрібно розвивати саме «м'яку силу», адже в ній потенціал нашої держави набагато більший від її потенціалу «жорсткої сили». Надто якщо країна послідовно прагнучиме до «високої цивілізації» — дотримуватиметься демократичних цінностей, популяризуватиме національну культуру, що здатне підвищити її авторитет у світовій політиці [3, 4].

На думку дослідників, такою «м'якою силою» України цілком може стати українознавство в тих державах, де поширена українська діаспора (або де існують тенденції до її зростання), а також українознавчі лекції для іноземних студентів, що навчаються в Україні. За переконанням І. Слісаренка, українознавство повинно набути більш широкого (глибокого) стратегічного значення державної ваги,

в тому числі як українська «м'яка сила» соборницького, дипломатичного і політичного характеру, а не лише наукового чи освітнього. Шляхи мають бути академічного чи політичного характеру, а також на рівні публічної дипломатії: 1) через мас-медіа — медіа-дипломатія; 2) через культурні акції — культурна дипломатія; 3) через можливості здобути освіту — освітня дипломатія; 4) через Інтернет — ноосферна дипломатія; 5) через неурядові організації — дипломатія «ноополітики» [13, 106]. Нині за межами України існує значна кількість установ, які здійснюють українознавчі дослідження, тому головне питання полягає в тому, щоб розвивати їх в Україні [2, 111].

Відомо, що в сучасному світі найбільш ефективними вважаються освітні й культурні проекти та обміни, позаяк вони розглядаються як більш перспективні й тривалі в часі. Саме така діяльність якнайкраще сприяє формуванню в зарубіжних країнах своєрідних «агентів впливу», тобто просуванню на лідерські позиції осіб, що представляють цінності певної країни. І саме таким масштабним проектом нашої держави і нації може стати українознавство. США, наприклад, активно використовують цю політику і виділяють значні грантові кошти на навчання талановитої молоді з інших країн, яка після повернення на батьківщину пропагуватиме американські цінності.

Саме тому до утвердження, розвитку та поширення українознавства в Україні та світі мусять долучитися не лише державні науково-дослідні (існуючі інститути українознавства) та навчальні установи (відповідні кафедри у ВНЗ), громадські вітчизняні та діаспорні українознавчі фундації, а й державні органи влади у галузі освіти й культури (відповідні міністерства) та дипломатія (Міністерство закордонних справ, посольства, консульства).

Таким чином, у сучасному світі проблема розвитку українознавства набуває не лише суто наукового чи освітнього значення. Вона стає складовою національної безпеки та вагомим чинником державної політики як у самій Україні, так і на міжнародному рівні.

У сучасних умовах важливо усвідомлювати, очевидно, найважливішу функцію українознавства: його розвиток, як і самопізнання будь-якого іншого народу, є необхідною умовою формування світоглядних позицій кожної окремої людини, нації, народу, вироблення на їх основі методологічних, ідейних, стратегічних і політичних настанов щодо мети, змісту, напрямів і засобів поступу. Таке розумін-

ня актуалізує необхідність розв'язання низки культурних, освітніх, організаційно-політичних та інших завдань, зокрема повноцінного впровадження українознавства в систему освіти і виховання підростаючого покоління.

В усіх державних освітніх документах проголошується національна спрямованість освіти, збереження та розвиток культури українського народу. Ці завдання розв'язуватимуться в закладах освіти за допомогою комплексу навчальних предметів інваріантної частини, курсів варіативної складової (де, між іншим, є можливість введення навчального предмета «Українознавство») та системи позакласної роботи в навчальному закладі. Шкільне українознавство цілковито вписується в сучасну стратегію виховної дії щодо розвитку особистості, яка вибудовується з основного соціокультурного постулату: головною справою людства, нормою його життя є вирішення моральних проблем. Для багатьох це незвична позиція, але, як підкреслює І. Бех, «вона є єдино правильною» [1, 246].

Сучасні негаразди з національним і громадянським самоусвідомленням української спільноти, очевидно, значною мірою пов'язані з нехтуванням цим постулатом. Девальвація цінностей попередньої радянської культури, розпад образу світу, який формувався десятиліттями, призвели до масової дезорієнтації людей, втрати ними почуття самоідентифікації. Помилкою було б сподіватися, що фізична відсутність радянської культури автоматично оберігає молоде покоління від усмоктування її цінностей. Як свідчить український досвід, вони передаються молоді від старшого покоління, вихованого за радянських часів.

Одним із наріжних каменів, що закладає основи європейських гуманістичних, етико-культурних взаємин для молодих поколінь українців, є навчально-виховний курс українознавства — своєрідна органічна духовно-національна лабораторія боротьби за можливість, право й обов'язок бути Людиною. Формування українського духу, високої національної свідомості як сукупності уявлень про соціальні цінності й норми є визначальним для віднесення особистості до національної спільноти українців [8, 165].

Національна самосвідомість, усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної соборності, духовної єдності, етнічної та історичної спорідненості, психологічної, культурної самотності виконують важливі функції: адаптаційну (виявляється

у звиканні індивіда до національних особливостей життєдіяльності, мови, культури; включає історико-культурну пам'ять, входження у середовище національної культури, науки, освіти; сприяє єдності національної спільноти); пізнавальну (сприяє пізнанню і самопізнанню традицій духовної та матеріальної культури, передачі історичної пам'яті); захисну (збереження культурних цінностей, захист інтересів національно-культурного функціонування і розвитку, збереження національної гідності; об'єктом захисту виступають соціально та національно значущі цінності духовного життя); самоконтролю та відповідальності (зміна основ самосвідомості здійснює регулятивний вплив на соціальну поведінку особистості; зворотна реакція залежить від рівня внутрішньої культури поведінки особистості). Особливе значення має розвиток науки, національної культури та формування національної інтелігенції — носія ідей національної самосвідомості [17, 56–59]. Через національну самосвідомість спільнота оцінює свою історію, природні ресурси, культуру, мову, міжнародні зв'язки, а також у певних умовах консолідується та інтегрується через механізми культурологічної рефлексії.

Важливо, що шкільне українознавство вводить у навчально-виховний процес ціннісні орієнтації українського світу, які визначають зміст «українськості» у спрямуванні на особистість дитини та є основою формування її ставлення до навколишнього світу, інших людей, самої себе, складають засади світосприйняття, життєвої концепції та ядро мотивації життєвої активності.

Українська освітня система має певний досвід упровадження українознавства як навчального предмета у варіативній складовій навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів у 1992–2015 рр. Однак, наголошуючи на позитивних моментах вивчення курсу українознавства в ЗНЗ, доводиться погоджуватися з висновком Л. Мартинець про нинішнє переважання зворотних тенденцій: у багатьох регіонах українознавство зводиться в кращому випадку до факультативних курсів, із року в рік скорочується кількість годин на українознавство у школі, відсутні підручники і посібники з курсу. Ситуація, на жаль, властива не лише для східноукраїнського, а й для багатьох інших регіонів України [8, 166].

Непевне становище із шкільним предметом «Українознавство» не очікувано навіть ускладнилося із початком упровадження з 2012–2013 рр. нового Державного стандарту базової та повної загальної

середньої освіти, яким передбачено наповнення українознавчим змістом усіх шкільних навчальних дисциплін. Як видається, переважно в управлінському сегменті освітнього середовища сформульована, на нашу думку, штучна дилема: чи потрібне українознавство у школі як окремий предмет, якщо Держстандарт передбачає українознавче наповнення шкільних предметів із математикою, фізикою, інформатикою, біологією, хімією тощо включно. На наше переконання, обидва «українознавства» можуть плідно функціонувати в навчальних закладах і виконувати свою пізнавально-виховну місію.

Українознавство як наука і навчальна дисципліна не тільки не підміняє, наприклад українську чи всесвітню історію, а навпаки, стимулює їхній розвиток і засвоєння, оскільки інтегрує надбання галузевих наук і вибудовує на цій основі якісно нову систему знань про Україну й українство. Йдеться про вищий рівень узагальнень, систематизації й осмислення знань не стільки про конкретні події і факти, скільки про явища, тенденції та закономірності історичного процесу в їхньому органічному поєднанні з напрацюваннями філософської, правничої, культурологічної, етнографічної, філологічної та інших наук щодо ключових проблем розвитку етносу, нації, мови, культури і держави.

Українознавство може тільки посприяти становленню справді національної історичної освіти в Україні — української за сутністю, невіддільної від вітчизняної й зарубіжної історичної науки, національної ідеї. Воно сприятиме формуванню в молодих людей українського бачення не тільки своєї, але й світової історії, історії зарубіжних країн. Сучасна історія в її українознавчому вимірі не має бути хронологією подій чи по-бухгалтерському скрупульозно укладеним банком історичних фактів. Під національною історичною освітою треба розуміти такий її зміст, характер і спрямованість, який об'єктивно віддзеркалює загальні тенденції самобутнього і самодостатнього українського історичного процесу, особливості формування українського етносу, української нації, її життєдіяльності на різних етапах у контексті світової історії. У цьому випадку зовсім не йдеться про політизацію чи ідеологізацію історії, підміну науковості дилетантським гаслом «служіння Україні». Національна історична освіта повинна базуватися на найновіших надбаннях української і світової історичної науки, ґрунтуватися на достовірних джере-

лах, сповідувати принципи правди, об'єктивності та доказовості, послуговуватися якісними, фахово підготовленими підручниками та навчальними посібниками і забезпечуватися високоосвіченими, висококваліфікованими спеціалістами в галузі історії, педагогіки та соціальної психології. Таким чином, властиво українознавчий підхід до історії як науки і навчальної дисципліни стимулює її саморозвиток, сприяє інтеграції історичних знань в українознавчу систему, значно посилює пізнавальну та світоглядно-виховну функції історії.

Українознавство репрезентує соціально-культурний досвід народу, який включає практичну діяльність людей у різних сферах суспільного життя. З позиції педагогічних цілей і завдань національної школи основне значення українознавства полягає в тому, що воно охоплює практично всі аспекти життя нашого народу: його походження, розселення, місце та роль у розвитку світової цивілізації, матеріальну і духовну культуру, господарсько-економічну та виробничо-трудова діяльність, побут, обряди, звичаї, традиції. Воно є інтегрованою предметною системою знань про навколишній світ та його перетворення і сприяє формуванню цілісного світогляду молоді [18].

Тому подальший розвиток українознавства значною мірою залежить від осмислення й розуміння його ролі в системі шкільних дисциплін та, відповідно, дієвої підтримки на державному рівні, прийняття відповідних рішень щодо його впровадження і здійснення контролю за їх виконанням.

Як відомо, реалізація українознавства в освітньому просторі дошкільних, загальноосвітніх, вищих навчальних закладів здійснюється через відповідні програми та навчально-методичне забезпечення. Діючі нині програми з українознавства розроблені в Науково-дослідному інституті українознавства Міністерства освіти і науки України [5–7]. У їх зміст авторами покладено положення про цілісність розвитку українського народу, взаємопов'язаність концентрів: Україна — історія, мова, природа, культура, держава, історична місія тощо.

Крім того, існує низка затверджених регіональних або авторських програм для викладання українознавства в окремих областях чи навчальних закладах. Однак наявність програм не забезпечує автоматично популярність українознавства у варіативній частині шкільних навчальних планів. Слід визнати, що проблему значного

скорочення кількості шкіл, ліцеїв і гімназій, у яких українознавство викладається як окремий предмет (чи хай навіть факультативний курс), не можна вирішити виключно адміністративними важелями. Безперечно, необхідно відновити дію Постанови Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1998 р. про включення до базового навчального плану загальноосвітніх і вищих навчальних закладів українознавства як окремої навчальної дисципліни й домогтися неодмінного його виконання, а спеціальність «Українознавство» слід включити до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців-педагогів.

Однак набагато важливішим видається підготовка й видання концептуально нових, науково обґрунтованих програм, підручників, посібників, довідників, робочих зошитів, методичних посібників для вчителів, створення навчальних електронних ресурсів. До речі, необхідність розроблення таких навчально-методичних комплексів зусиллями міжрегіональних творчих колективів науковців та вчителів-практиків була визнана першочерговим завданням під час проведення круглих столів для освітян та вчених «Українознавче наповнення змісту навчання в системі освіти: проблеми і перспективи», що відбуваються в рамках проведення Науково-дослідним інститутом українознавства МОН України Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 кл. ЗНЗ. Важливо, щоб такі матеріали стали надбанням кожної шкільної й університетської бібліотеки.

Зростаюча глобалізація значною мірою уніфікує культурно-повоєво життя як українців, так і громадян інших країн. Це покладає на навчальні заклади завдання посилення популяризації й засвоєння підростаючим поколінням національних культурних цінностей, які слугують основою виховання національно свідомого громадянина й патріота своєї країни. Педагог перетворюється на головного вихователя нового українця. На жаль, в Україні досі обмаль педагогічних ВНЗ, які б готували фахівців-українознавців. Тому окреме місце посідає проблема як професійної підготовки, так і безперервного підвищення кваліфікації вчителів, викладачів та організаторів освітньо-виховного процесу в інститутах післядипломної педагогічної освіти. У цій царині пріоритетним завданням є розробка комплексу теоретичних і методичних основ забезпечення цього процесу.

Очевидно, на інститути післядипломної педагогічної освіти покладається не менш важливе завдання: наповнити українознавчим змістом усі дисципліни і практики в системі безперервного підвищення кваліфікації вчителів. Позитивний досвід накопичено в ІППО Київського університету імені Бориса Грінченка: в інваріантній частині дисциплін на курсах підвищення кваліфікації педагогів усіх спеціальностей викладається окремий навчальний модуль «Українознавство», активно використовуються елементи музейної педагогіки, в міжкурсовий період організовуються науково-практичні й методичні конференції, семінари, практичні заняття, майстер-класи, тренінги тощо. Щорічно проводиться традиційний міський конкурс з українознавства для учнів 8–11 кл. ЗНЗ.

Гостро стоїть і проблема формування особистості вчителя, адже тільки національно свідомий, творчий педагог, людина з високими моральними рисами зможе ефективно виконувати навчально-виховну роботу, спрямовану на національне і громадянське виховання дітей. Учителі мають стати істинними інтелектуалами, аристократами духу, подвижниками своєї справи, людьми активними і творчими, які дбатимуть про збереження, примноження й поширення національних культурних здобутків.

Таким чином, у сучасних умовах українознавство стає однією з важливих фундаментальних галузей сучасної гуманітарної науки, дієвим чинником поширення геополітичних та культурних впливів України. У новітніх умовах розвитку світового співтовариства відіграє роль одного з пріоритетних важелів у розвитку системи освіти і виховання підростаючого покоління.

ДЖЕРЕЛА

1. Бех І. Виховання особистості: навчально-методичний посібник : у 2 кн. Кн. 2 / І. Бех — К. : Либідь, 2003. — 344 с.
2. Гай-Нижник П. Українознавство як комплекс знань про Україну та чинник сучасної гуманітарної політики і системи національної безпеки / П. Гай-Нижник // Гілея. — 2014. — Вип. 86 (№ 7). — С. 109–116.
3. Гай-Нижник П. Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки / П. Гай-Нижник // Українознавчий альманах. — 2014. — Вип. 16. — С. 234–241.

4. Гай-Нижник П.П. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету / П.П. Гай-Нижник, Л.В. Чупрій // Гілея. — 2013. — Вип. 79 (№ 12). — С. 266–269.
5. Кононенко П.П. Програма виховання дітей дошкільного віку «Українотворець» [Електронний ресурс] / П.П. Кононенко, Л.Г. Касян, О.В. Семенюченко. — К. : Українське агентство інформації та друку «РАДА», 2008. — 28 с. — Режим доступу : http://nndiuv.org.ua/images/book/progr_do-2.pdf
6. Кононенко П.П. Програма курсу за вибором. Українознавство. 5–11 кл. [Електронний ресурс] / П.П. Кононенко, Л.Г. Касян, О.В. Семенюченко. — Режим доступу : <http://nndiuv.org.ua/images/book/progr-5-11-2014.pdf>
7. Кононенко П.П. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Українознавство. 1–4 кл. [Електронний ресурс] / П.П. Кононенко, Т.М. Присяжна. — Режим доступу : <http://nndiuv.org.ua/images/book/progr-1-4-2013.pdf>
8. Мартинець Л. Роль українознавства на сучасному етапі незалежної України / Л. Мартинець // Українознавство. — 2013. — № 3–4. — С. 165–167.
9. Мафтин Л.В. Сучасні підходи до проблеми українознавства [Електронний ресурс] / Л.В. Мафтин // Педагогічний дискурс. — 2008. — Вип. 3. — С. 132–135. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/peddysk_2008_3_30.pdf
10. Мейс Джеймс. Українознавство у контексті світової науки / Джеймс Мейс // Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Українознавство». — 1997. — Вип. 2. — С. 136–139.
11. Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу / О. Мостяєв // Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Українознавство». — 2001. — Вип. 5. — С. 12–15.
12. Обушний М. І. Теоретико-методологічні засади сучасного українознавства / М.І. Обушний, Т.С. Воропаєва, О.І. Мостяєв // Збірник наукових праць НДІУ. — К., 2009. — Т. XXIII. — С. 43–54.
13. Слісаренко І.Ю. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах / І.Ю. Слісаренко // Освіта регіону. — 2008. — № 1–2. — С. 102–109.
14. Токар Л. Нові тенденції в суспільних процесах на початку XXI століття та їх осмислення в українознавчих дослідженнях [Електронний ресурс] / Л. Токар // Віче. — 2009. — № 5. — С. 34–36. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1357/>

15. Токар Л.К. Об'єкт і предмет українознавства / Л.К.Токар // Збірник наукових праць НДІУ. — К. : Міленіум, 2003. — Т. 1: Українознавство: теорія, методологія, практика: тематичний випуск. — С. 121–135.
16. Українознавство : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.І. Обушного. — К. : Київський університет, 2008. — 672 с.
17. Шкляр Л.Є. Особа в етногенезі / Л.Є.Шкляр // Життя етносу: соціокультурні нариси : навч. посіб. / [Б. Попов (керівник автор. колективу), В. Ігнатов, М. Степико та ін.]. — К. : Либідь, 1997. — С. 55–70.
18. Штихалюк Л.С. Українознавство як окремий предмет і інтегруюча методологія системи виховних і навчальних дисциплін [Електронний ресурс] / Л.С. Штихалюк. — Режим доступу : <http://mtkonf.org/shtihalyuk-ls-ukrayinoznnavstvo-yak-okremiy-predmet-i-integruiyucha-metodologiya-sistemi-vihovnih-i-navchalnih-distsiplin/>

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ

Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ 7 КЛАСІВ НА МАТЕРІАЛАХ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Величні образи наших давніх предків акумулювали в собі силу духу українського народу. Історично так склалось, що українці — народ-трудівник і водночас народ-воїн. Соха і меч, плуг і бойовий лук жили в ньому поруч. Від сивої давнини, не втративши своєї актуальності, лунає заклик невідомого автора «Велесової книги»: «Тримайтеся, браття наші, плем'я за плем'я, рід за рід і бийтеся за себе на землі нашій, яка належить нам і ніколи іншим, се ж бо ми є русичі, славці богів наших» [13, 13]. Варто зазначити, що вічними є і традиційні цінності українського народу, які у свій час виклав відомий історик-педагог М. Лисенко створюючи узагальнюючий образ українця — безстрашного, хороброго, невтомного, волелюбного, доброго, безкорисливого, справедливого, співчутливого до чужого горя, найпослідовнішого у боротьбі з іноземними загарбниками [7, 68]. Сам термін «Україна», який увійшов у науковий обіг за «Київським літописом», вживається вперше у 1187 р., коли давня Русь вела жорстоку боротьбу з кочовими ордами на своїх південних кордонах. Життя в «прикордонній Україні» вимагало якісно нового способу суспільних відносин, побудованому на колективізмі, взаємопомочі й бойовому побратимстві. Саме там, «в Україні», формувався образ українського характерника.

Навчальний матеріал з історії України в 7 кл. дає можливість вчителю всебічно проводити навчання і виховання учнів, побудоване на великих історичних традиціях України-Русі. За своїми хроноло-

гічними межами навчальний курс охоплює найважливіші історичні події — від заснування перших держав на теренах України за часів легендарних князів Божа і Києвичів до існування Галицько-Волинської Русі, наступниці держав Володимира Великого, Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Перед вчителем історії відкривається унікальна можливість залучити до процесу навчання школярів тогочасні історичні джерела — літописи, «Повчання» і різні «Слова», які найкраще передають надії і сподівання тієї епохи, а не тільки висвітлюють історичні факти у хронологічній послідовності.

При ознайомленні учнів з літописними джерелами вчитель обов'язково підкреслює їх роль у навчальному процесі. Літописи — не підручники з історії. Вони є тільки тим своєрідним ключем, який допомагає увімкнути машину часу, що перенесе нас у минуле. І тоді ми починаємо краще розуміти свою історію, коріння, котре дало нам життя, і, головне, — той світ, в якому ми живемо. Власне, щоб краще зрозуміти сучасне, важливо обернутися назад, звернутись до історичного досвіду минулого.

«Слово о законе и благодати» митрополита Іларіона є найпершим зразком визначних пам'яток України-Русі середини XI ст., яка вперше ушлавлює військові й державні звитяги київських князів. Відомий дослідник середньовічних літописів академік Д. Лихачов зазначав, що «ареал» цієї слави не мислиться замкнутим тільки в кордонах Руської землі. Слава князя — не тільки його слава, вона також і слава всієї Руської землі, якщо тільки діяльність князя спрямована на її користь. Ця патріотична точка зору, з якої розглядаються героїчні подвиги князів, свідчить про високу історичну свідомість [9, 27]. Саме про таку славу і свідомість руських князів говорить митрополит Іларіон у своєму «Слові»: «Похвалимо ж і ми, по силі нашій, малими похвалами нашого учителя і наставника, що створив велике і гідне подиву великого кагана нашої землі Володимира, внука старого Ігоря, а сина славного Святослава, який у роки свого владування мужністю і хоробрістю уславився в багатьох країнах, а перемога і сила якого і тепер згадуються і уславлюються. Бо не в поганій і не в невідомій землі владичествував, а в землі Руській, про яку знають і чують в усіх кінцях землі».

Однією з перших пам'яток української історії є «Повість врем'яних літ» — головний твір ченця Нестора. Але насправді назва «Повість врем'яних літ» найбільше імпонує задуму українського книжника.

Описані Нестором людські чесноти: мудрість, духовність, любов до рідної землі, військова звитяга, мужність, працьовитість — вічні цінності, що не мають кордонів ні в просторі, ні в часі. Це своєрідний роздум про минуле, сучасне і майбутнє нашого народу. Коли творилась «Повість», Україна-Русь переживала один із кульмінаційних періодів розвитку середньовічної української культури. Можливо, з набуттям освіти зростає і інтерес до рідної історії в усіх тогочасних прошарках суспільства Київської Русі. Не випадково легендарно і загадково звучать перші рядки літописного твору, пояснюючи читачеві «звідки почалась Руська земля, хто в Києві перший став князувати і звідки Руська земля стала бути» [11, 7].

Давні українці традиційно поважали ті людські чесноти, які передавались із покоління в покоління нащадкам. Не випадково Нестор наголошує на цьому: «Всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків, кожен свій норов і побут. Поляни мали звичай батьків своїх, лагідний і тихий; шанобу і сором великий мали перед своїми невістками і сестрами, матерями й батьками своїми» [11, 16]. Саме Нестор сповіщає нам про велич давнього Києва, столиці майбутньої слов'янської держави, князь якої ходив до могутнього Царгороду і був з великою шанобою зустрінутий імператором Східної Римської імперії. Зв'язки з могутньою Візантією довгий час вважались легендою, яку придумав літописець, але такі контакти засвідчуються грецькими й арабськими істориками [11, 188]. Зі сторінок «Повісті» учні дізнаються про величні військові походи київських князів: Олега, Ігоря, Святослава. Найбільш привабливими для патріотичного виховання видаються військові звитяги Князя Святослава та його війська. Не випадково саме його українські історики називали «українським Олександром Македонським» чи першим запорожцем «Руської землі». Слова Святослава перед вирішальною битвою «не посоромимо землі Руської, мертві бо сраму не знають» — вражаюча ілюстрація до образу київського князя, який передає нам Нестор, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Нестор достатньо красномовно змальовує князування Володи-мира Святославича, сина уславленого полководця. І хоча цю добу історики назвуть богатирською, літописець значну увагу приділяє повсякденним справам великого київського князя: прийняттю християнства, розбудові Києва, відкриттю першої школи для дітей київської знаті. Досить зворушливими видаються рядки літописця

про піклування великого державотворця долею бідних і хворих. «А ще він робив таке, — зазначає Нестор, — мовивши, що немошні й хворі не можуть дістатися до мого двору, звелів запрягати підводу і, наклавши на них багато хлібин, м'яса, риби, усяких плодів, меду в бочках, а в інших квас, розвозити все те по місту, питаючи: де хворий, бідний або той, хто не може ходити? І роздавати їм усе, що треба» [11, 85]. Давно українська держава існувала в умовах постійного протистояння з Візантією (реально до сер. XI ст.) та кочовим степом. Не випадково в середньовічних літописах кожна історична доба майже постійно відзначається ремаркою «була січа зла», сповіддю книжника про те, що «війна велика точилася безперервно». І не завжди ця «січ» була переможною для українських князів. Тому важливого значення набуває організація постійного регулярного війська Київської держави. Нестор не випадково вкладає мудрі слова в уста князя Володимира: «Сріблом і золотом не знайду собі дружини, а з дружиною добуду срібло і золото, як мій дід і батько» [11, 87]. Зрештою ці слова увійшли до збірок відомих афоризмів.

У великих справах державного будівництва представлена доба Ярослава Мудрого. Одразу після остаточної перемоги над печенігами, в «літо 1037 заклав Ярослав місто велике, біля того міста Золоті ворота. Заклав і церкву Святої Софії..., потім церкву на Золотих воротах, а потім монастир Святого Георгія і Святої Ірини, а також і в інших містах і селах він ставив церкви, призначаючи туди панів і даючи їм від багатств своїх плату, наказуючи їм учить людей» [11, 107].

Час розквіту України-Русі за Ярослава Мудрого змінюється кривавими міжусобними війнами і боротьбою з половцями, яка продовжуватиметься ледве не до монголо-татарської навали. Нестор, літописець і патріот, засуджує князівські чвари і усобиці, які підривають могутність країни перед кочовою навалою. Поразку руських дружин на р. Альта у 1068 р. автор «Повісті» пояснює достатньо переконливо: «Послав Господь поганих за гріхи наші, і побігли руські князі, і половці перемогли. Диявол радіє злomu вбивству і пролиттю крові, розпалюючи чвари і заздрість, брато-ненависть і обмови» [11, 120].

На сторінках літопису постійно звучить застереження Нестора про те, що несе за собою феодална роздробленість: «А половці, побачивши, що перемогли вони, пустилися воювати і спустошувати

землю. І стояв плач великий на нашій землі, і були ми січені і гнані ворогами нашими».

За «щастя в Руській землі» піднімає свій меч князь Русі-України Володимир Мономах. За перетворення єдиної держави на князівські феодальні володіння передові люди того часу гостро усвідомлюють важливість єдності всієї Руської землі. Свідомо, по-державницьки вболівають за Русь-Україну не тільки представники середньовічної еліти: князі, бояри, духовенство, а й ті, кого називали «меншими» чи «чорними» людьми, тобто представники суспільних низів — ремісники і всякі робітні люди, смерди. Тому не випадково літописець змальовує зворушливу картину, яка нагадує середньовічні віча Київської Русі, в якій патріотом і дбайливим захисником рідної землі виступають звичайні мешканці давньої України: «Всеволодова вдова і митрополит прийшли до Володимира Мономаха, молили його і передали благання киян — укласти мир і берегти землю руську, і битися з поганями. Вислухавши їх, Володимир заплакав і мовив: “Воістину батьки наші і діди наші берегли і шанували землю руську, а ми хочемо зруйнувати її!” І схилив чоло Володимир» [11, 160].

Народ, суспільні низи не були пасивними спостерігачами історичних подій. Народне ополчення, складене з різних верств українського суспільства, неодноразово відзначено літописцем майже в усіх доленосних подіях середньовічної Київської держави. Так, Ярослав Мудрий здобув вирішальну перемогу над печенігами у 1036 р., дякуючи допомозі киян та новгородців. У жорстоких сутичках з кочівниками рубались поруч кияни, галичани, чернігівці, переяславці та ін. Літопис не раз звертає увагу на те, що перемога над ворогом здобувалась завдячуючи героїзму «воїв» — народному ополченню [16, 200–201].

Відомий український дослідник В. Єремченко в коментарі до «Повісті минулих літ» зазначає, що справжніх героїв, готових на самопожертву та патріотичний чин, київський літописець постійно знаходить серед простих людей: не боярський син, а безіменний отрок (хлопець) рятує киян і княгиню Ольгу із внуками від печенігів. Саме кожум'яцький син допомагає князю Володимиру Красне Сонечко і переймає славу печенізького велета. Старенький дідусь виявляє більше розуму і мудрості, ніж всі білогородські старшини, і рятує місто «білогородським киселем» від печенізького полону. Серед величних історичних подій і знакових постатей літописець не

губить образи простих людей і увічне їхній героїзм та страждання [10, 488–489]. Майже 1000 років минуло, як побачило світ «Повчан-ня дітям» — безсмертний твір великого київського князя Володими-ра Мономаха. Крім військових звитяг, князь звертає увагу на перелік чеснот, в які вкладалась велика мудрість, поради і настанови в жи-тейських справах. Майбутні державотворці мають замислитись над порадою: «Не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного». Вдячним нащадкам, синам, тим хто піклується про рідну землю із покоління в поколін-ня передаються князеві слова: «Постарайтеся робити добрі діла на землі, смерті, діти, не бійтесь ні на війні, ні од звіра, труд виконуйте мужський, як вам те подобає».

Літописанню Київської Русі кінця XII ст. належить «Київський літопис», насичений філософськими роздумами про сенс людського життя й історичну долю своєї батьківщини. Власне, основну його ча-стину складають дружинні й військові повісті, що, безумовно, коре-люються з грізними викликами часу — боротьбою з кочовою нава-лою на українські землі. Вичерпну характеристику цього твору дав відомий український дослідник М. Котляр. На думку науковця, він є продовженням «Повісті временних літ», що оспівує воєнну славу, захищає цілісність Руської землі, підкреслює її культурну й етніч-ну єдність, закликає сильних світу цього, котрі загрузли в багнюці політичної роз'єднаності, згадати про велич предків, об'єднатися, зміцнити державу і дати гідну відсіч жорстоким ворогам [6].

Нахненними видаються читачеві слова літописця, який вислов-лює похвалу «князям нашим і заступникам землі Руської» та тим, хто «береже землю Руську» [5, 9, 34]. Крім військових звитяг, літо-писець надзвичайно важливою серед чеснот вважає вірність і любов до рідної землі навіть у важкі для неї історичні часи. Тому і зверта-ється до читача словами князя Ізяслава: «Немає мені Батьківщини ні в чехів, ні в угорців, ні в поляків, лише в Руській землі» [5, 477].

Унікальною історико-літературною пам'яткою є Галицько-Во-линський літопис, складений у XIII ст., що охоплює події на цих землях від 1202 до 1292 рр. До його складу увійшли різні документи (акти, грамоти), воєнні повісті, фрагменти з інших літописів, витя-ги з різних історичних творів. У літописі оспівуються подвиги Да-нила Галицького, прославляється його мудрість і мужність. Він —

захисник рідної землі, дипломат і будівничий. Власне, літопис подає воєнну повість з Данилом у центрі [3]. Український книжник з великою теплотою і компліментарністю ознайомлює нас із початком князювання Данила Романовича: «И прийдя со славою на землю свою, наслідуючи справи отца свого, великого [князя] Романа, иж б изострился на поганих, яко лев». В літописі щоразу підкреслюється, що «Король Данило Князь добрий, хоробрий і мудрий» [4, 2, 6–7, 313], а також «есть король, голова [всім] полкам». Адже він не тільки державницький діяч, а й полководець. Український король сам шикує військо за всіма правилами тогочасного воєнного мистецтва: лучники чи арбалетники супроводжують основне військо і завдають ворогу вбивчої шкоди. Могутні фланги посилюють основну дружину. Усередині війська — князь. А ще Данило — прекрасний тактик. Його військо навчене з єдиного строю переформовуватися на окремі загони, щоб переслідувати та перемогати супротивника [4, 291].

Літопис повідомляє нам про трагічні наслідки монголо-татарської навали на Русь. Але Галицько-Волинська Русь, на відміну від інших земель великої Київської держави, зуміла відстояти свою державність, яку підтримали широкі верстви народу — городяни і селяни. Насамперед героїко-патріотична тематика постійно присутня на сторінках літописного тексту. Наскрізною думкою для літописця, вочевидь, була «ідея слави Руської зброї та Руської землі» [4, 34].

Продовжуючи героїчні традиції Стародавньої Греції, автор літопису підкреслює важливу істину «честі і слави»: воїну, який вирушає на «брань», потрібно чи перемогу здобути, чи залишитись на полі бою [4, 97]. Саме такі морально-етичні мотиви стали важливими для розуміння суспільством грізних викликів зі Степу в кінці XII — першій половині XIII ст.

До духовного скарбу українського народу належить «Слово о полку Ігоревім». Не випадково автори Ю. Абрамов та В. Дьомін визначили цей твір серед 100 великих книг світу. «Давньоруський шедевр, приводом для якого став нещасливий похід Новгород-Сіверського князя Ігоря проти половців — не просто книга, — зазначають автори, — це цілісний світогляд. Це — минуле і сучасне, майбутнє, сплетене в єдине. Це подих життя і смерті, любові і ненависті, ганьби і слави, відчаю і прозріння, надії і віри. В кожній фразі “Слова” закодований бездонний філософський сенс» [1, 368].

Добу «Слова» — кінець XII ст. — визначили дві вразливі на той час загрози для України-Русі — князівські чвари й усобиці та половецькі загрози. Тому «Слово» по праву називають піснею давньоруської слави, заклик до єднання і солідарності. Невідомий автор твору вчить нащадків пишатися давниною і великими патріотичними справами своїх пращурів:

Слава звенить у Києві;

Сурми сурмлять в Новгороді, —

Стяги мають в Путівлі-Градї!

Загородили русичі поле щитами багряними,

Шукали собі честі, а князеві — слави [1, 8, 11].

Дуже важливою видається думка академіка П. Толочка, що боротьба з половцями усвідомлювалась на Русі не лише як захист Батьківщини, а й християнської віри. Не випадково літописці не раз відзначали, що думку вирушити в похід на половців руським князям підказав сам Бог. Богоугодливість справи давала змогу збирати під прапори Великого князя в антиполовецький похід іноді дружини 14 князівств. Цей великий похід проти кочового Степу був своєрідним «хрестовим» походом проти «невірних». «Є підстави вважати, — зазначає П. Толочко, — що роль Русі як захисниці християнського світу визнавали її сусіди. Про це йдеться і в літописах, і в “Слові о полку Ігоревім»» [15, 141]. Достатньо цікавим для морально-етичних інтерпретацій видається нам образ самого князя — Ігоря Новгород-Сіверського. Молодий і запальний князь поспішає поміряти силою з кочівниками без допомоги інших, досвідчених князів. Нехтуючи порадами і попередженнями, він необдуманно веде військо в половецькі степи. І тут, після перших невеликих перемог, дружина опинилася у ворожому оточенні. У князя є два шляхи, два вибори: відступити з невеликим військом, але залишити в оточенні велику кількість воїнів, чи прийняти смертний бій і загинути в бою. З симпатією і драматизмом цей епізод зображений у «Слові». Він відкриває широкі можливості для вчителя філософськи осмислити його разом зі своїми вихованцями: «Якщо відступимо і втечемо самі, а чорних людей (піші селяни та ремісники, що брали участь у поході. — *Автор*) залишимо, то гріх нам буде від Бога..., отже, або вмеремо, або всі живі будемо на одному місці».

Поразка була страшною. Ігор з трьома іншими князями потрапив у полон. Трагедія на річці Каялі «відчинила ворота» половцям

у руські землі. І ось настає хвилина великого прозріння. Ігор розуміє, що був не правий. З його вини загинуло майже все військо, його ім'я в ганьбі, а під шаблею ворога й у вогні опинилися руські землі. Він тікає з полону і готовий стерпіти хулу та приниження, тільки б виправити помилку. Але ганьбити князя ніхто не став, бо розуміли, що він і так страшно розплатився за свій вчинок. Багато років триває дискурс навколо дослідження тексту «Слова о полку Ігоревім». Абсолютно справедливою вважається думка дослідників: чому не перемоги чи інші вдалі битви, а така страшна поразка князя Ігоря надихнула літописця залишити в пам'яті народу описані в «Слові» події? «Слово» звертається до реальних історичних подій. Із літописів відомо, що після втечі з полону князь Ігор не відмовився від боротьби з кочівниками, але тепер він воював спільно з іншими князями, і в результаті об'єднана Русь одержала над Степом дві великі перемоги 1190 р. [14, 261]. У цьому контексті слушною, як нам вважається, є думка академіка Б. Рибаківа про те, що головною частиною поеми є «золоте слово», звернення до всіх князів з гарячим патріотичним закликом «вступити в стремени за Руську землю» і допомогти князю Ігорю в боротьбі з кочовою навалюю [12, 582].

Дослідження «Слова» має досить широку історіографію і є предметом всебічного аналізу та дискурсом науковців. У цьому сенсі не можна оминати розвідки М. Брайчевського, якого сучасники без перебільшення назвали біллу і совістю української історії. Звернувшись до вивчення і аналізу «Слова», він підкреслює докорінну зміну погляду на війну, що за середньовіччя розглядалась як поле лицарської звитяги й честі. Новий гуманістичний світогляд рішуче засуджує і саму війну, і те, що з нею пов'язане. «Це дістало яскравий вияв у творах тогочасної літератури, особливо в геніальному “Слові о полку Ігоревім”, — зазначає український історик. — Героїв його — причинців нещасливого походу 1185 року, автор безкомпромісно засуджує саме за прихильність до міжусобної політики, за готовність заради фальшивої лицарської слави завдати країні незмірних страждань і горя. Мужність, хоробрість, войовничість в авторовому уявленні є не чеснотами, якими можна пишатися і захоплюватися, а вадами, що межують зі злочином. Важливою філософською ідеєю було утвердження розуму як головного критерію людської поведінки. Героїв “Слова” автор картає саме за те, що в них забракло розуму у розв'язанні важливих справ» [2, 55–56].

Цікаво, що роздуми М. Брайчевського корелюються різноманітними давньоруськими джерелами. Наприклад «Київським літописом», в якому автор твору висловлює свої думки устами українських князів (діалог князя Ростислава з братом, князем Ізяславом. — *Автор*) «Ті були на війну встали, а чого досягли? Нині ж браття, заради християн і всієї Руської землі миримось» [5, 81]. М. Брайчевський, глибоко обізнаний в історичному матеріалі, прекрасно знав інший бік протистояння зі Степом: поступове зближення еліт давньої Русі і кочівників. Не випадково відомий дослідник Київської Русі А. Марченко звернув увагу на те, що на поч. XIII ст. не менше ніж 40 українських князів мали матерів-половчанок. А якщо рахувати онуків і онучок, їх чисельність доходила до 200 [8].

До речі, через 2 роки після Ігоревої втечі з полону повернувся його син з дружиною, дочкою половецького хана Кончака, та маленькою дитиною від цього шлюбу. Гуманістичні тенденції в дослідженнях стверджують цивілізаційний погляд на історію.

Події, які відображені в українських джерелах не відокремлені від загальноісторичного контексту, а природно зв'язані з всесвітньою історією та загально цивілізаційними процесами в їх середньовічному розумінні.

Майже тисячоліття відділяє нас від часу написання українських літописів. Але всі вони наповнені глибоким сенсом життя, уславлюють прості істини й цінності, які є значущими та актуальними сьогодні. У сучасному інформаційному світі залишаються незмінними любов до Батьківщини, глибинний патріотизм, який іде від самого серця, повага до ближнього, розум, доброта, властивість бути милосердним і вміння прощати.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамов Ю. Сто великих книг / Ю. Абрамов, В. Демин. — М., 1999. — С. 368.
2. Брайчевський М. Конспект історії України / М. Брайчевський. — К., 1993 — С. 55–56.
3. Висоцький С.О. Ізборник [Електронний ресурс] / С.О. Висоцький, Я.Є. Боровський. — Режим доступу : litopys.org.ua/istkult/skult06.htm
4. Галицько-Волинський літопис. — К., 2002.

5. Київський літопис 1113–1199. — К., 2015.
6. Котляр М.Ф. Київський літопис XII століття. Історичне дослідження [Електронний ресурс] / М.Ф. Котляр. — Режим доступу : <http://history.org.ua/liberua/book/nf/kotljjar.pdf>
7. Лисенко М.М. Патріотичне виховання учнів у процесі вивчення історії / М.М. Лисенко. — К., 1976. — С. 68.
8. Марченко О. Шляхи релігійно-моральнісного самовизначення народу та особистості у «Слові про Закон і Благодать» Ілларіона / О. Марченко // Укр. релігієзнавство. — 2004. — № 1. — С. 119–127.
9. Повесть временных лет. / Подгот. текста Д.С. Лихачев, Б.А. Романов. — М.-Л., 1950. — Ч. 2. — С. 27.
10. Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 488–489.
11. Повість минулих літ. — К., 1982. — С. 7.
12. Рибakov Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б.А. Рибakov. — М., 1982. — С. 582.
13. Слабошпицький М. З голосу нашого Клію / М. Слабошпицький. — К., 1993, — С. 13.
14. Соловьев В. Тайны древней Руси. / В. Соловьев. — М., 2007. — С. 261.
15. Толочко П. Київська Русь. / П. Толочко. — К., 1996. — С. 141.
16. Фроянов И.Я. Киевская Русь. / И.Я. Фроянов. — Л., 1980 — С. 200–201.

Свирська Т.І., Савченко С.В.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ В СТАНОВЛЕННІ ГРОМАДЯНИНА-ПАТРІОТА УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Патріотичне виховання — це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується.

В. Сухомлинський

Сьогодні Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, що мають надзвичайно велике значення для визначення насамперед своєї долі, долі своїх нащадків, подальшого світового порядку на планеті. У сучасних важких і болючих ситуаціях викликів та загроз і водночас великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу поряд з забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське співтовариство є визначення нової стратегії виховання як багатокомпонентної та багатовекторної системи, яка значною мірою формує майбутній розвиток України.

Серед виховних напрямів найбільш актуальними на сьогодні є патріотичне та громадянське виховання як стрижневі й основоположні, що відповідають нагальним вимогам і викликам сучасності, закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу (*patria*) як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін [8].

Патріотичне виховання підростаючого покоління завжди перебувало в полі зору української освіти, адже дитинство і юність — благодатна пора для прищеплення священного почуття любові до Батьківщини. Проблема патріотичного виховання дітей та молоді в українській педагогічній думці знайшла належне висвітлення.

Особливо гостро вона стояла на початку ХХ ст., у період національно-патріотичного та духовного відродження України. Звернення до ґрунтовного, науково-об'єктивного вивчення вітчизняного педагогічного досвіду свідчить про прагнення сучасних дослідників знайти у минулому витoki провідних ідей сучасності та потребу переглянути, переоцінити освітні концепції, які раніше з якихось причин не розглядалися або відкидалися як помилкові. Ідеї патріотичного виховання української молоді розробляли й утверджували, творчо використовуючи здобутки світової педагогіки (Дж. Дьюї, П. Лесгафта, М. Гайдеггера, М. Монтессорі та ін.), Г. Сковорода, О. Духнович, І. Франко, С. Русова, І. Огієнко, Я. Чепіга, К. Ушинський, М. Галущинський, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та ін.

У різні часи та епохи в усіх цивілізованих державах сім'я, школа, суспільство ставили перед собою завдання виховати громадянина, патріота своєї країни. У «Словнику української мови» слово «патріотизм» означає любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність піти заради них на жертви й подвиги. Патріотичне виховання розглядається як виховання, змістом якого є любов до вітчизни, гордість за її минуле й сучасне, прагнення захищати її інтереси [1, 97].

Сьогодні багато авторів прямо й опосередковано розглядають суть таких понять, як «патріотична свідомість», «любов до батьківщини», «громадянськість» у контексті дослідження патріотичного виховання. Цій проблематиці присвячені фундаментальні праці вчених-філософів В. Бичка, О. Забужко, І. Надольного, І. Стогнія, В. Шинкарука та ін. Зокрема, І. Бех, В. Кремень, В. Довбня, А. Марушкевич, Ю. Руденко, З. Сергійчук, С. Стефанюк, К. Чорна, М. Чепіль, І. Шкільна та ін. присвятили свої наукові розвідки вивченню форм і методів патріотичного виховання дітей та молоді.

Метою нашого дослідження є висвітлення змісту українського виховного ідеалу, поняття «патріотизм», цінностей та напрямів патріотичного виховання української молоді у педагогічній спадщині І. Огієнка, Г. Ващенка та В. Сухомлинського.

Майже в усіх наукових роботах, публіцистичних статтях автори дотримуються думки про те, що патріотизм — це перш за все любов до батьківщини і діяльність на її користь. Це складне і багатогранне соціальне явище. Багатоаспектність і складність патріотизму зумовлює розмаїття його форм.

У творчій спадщині І. Огієнка велике значення набувають проблеми національної освіти і національно-патріотичного виховання, формування національної і громадянської свідомості учнівської молоді. Протягом життя вчений написав майже дві тисячі праць, пронизаних духом високої національної свідомості, гідності, українського патріотизму, високої моралі, гордості за свою Батьківщину — Україну. Українська громадськість ознайомлена в основному з працями І. Огієнка, які вийшли після проголошення незалежності України, такими як: «Українська культура», «Дохристиянські вірування українського народу», «Історія української мови», «Історія українського друкарства», «Тарас Шевченко», «Розп'ятий Мазепа», «Богдан Хмельницький», «Свята Почаївська Лавра», «Рятування України», «Наука про рідномовні обов'язки» тощо.

Одним із важливих завдань, які необхідно розв'язати на шляху українського національного відродження, І. Огієнко вважав виховання в українців високої, священної любові до своєї вітчизни — України. Вчений дає своє розуміння Батьківщини — «це, де хто народився, де провів безтурботні дитячі роки. До тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя» [9, 30].

Для І. Огієнка як для людини, яка довгі роки прожила на чужині, рідна земля і батьківщина поняття тотожні. Він вважав любов до рідної землі святим обов'язком кожного українця й зазначав: «Рідний народ займає свою землю і цю землю ми зобов'язані любити всією душею, і берегти її всіма силами. Бо ж рідна земля — це те найкраще і наймиліше, що має тільки окрема людина чи окремих народ... Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко і надовго від неї. Рідна земля — це матінка рідна, що вміє тішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо Ненькою і любимо її над усе» [9, 30].

Важливим джерелом національно-патріотичного виховання, особливо молоді, І. Огієнко вважав героїчне і трагічне минуле українського народу, закликав вивчати свою історію. Незнання історії України, а тим більше зневажання її прирівнював до зневаги батьків. Мислитель стверджував, що втрата української історії рівноцінна краху всієї нації, оскільки історія — це основа нації.

Невід'ємною складовою національно-патріотичного виховання українців І. Огієнко вважав подолання у їхній свідомості та поведінці почуття національної меншовартості. Цій проблемі присвя-

чена ціла низка праць вченого, зокрема «Книга нашого буття на чужині», «Рятування України», «Розп'ятий Мазепа», «Лишусь навек з чужиною» тощо. Національну меншовартість І. Огієнко розглядав як забуття національної ідентичності, відсутність гордості за свою націю, національну пасивність, втрату національних звичаїв, традицій, мови, почуття господаря на своїй власній землі. Вчений вважає, що почуття меншовартості не є природною рисою українців, що це набута хвороба, причина якої багатолітнє поневолення України чужинцями. Він наголошує на шкідливості цього почуття, яке веде до руйнації всього національного.

Не менш важливим чинником національно-патріотичного виховання І. Огієнко вважав українську мову, що є невід'ємною національною ознакою українців, формою культурного і національного життя української нації, її душею. «Мова — це наша національна ознака, у мові — наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова — це форма нашого життя, життя культурного і національного. Це форма національної організації. Мова — душа кожної національності, її святощі, її національний скарб... І поки живе мова — житиме й народ як національність. Не стане мови — не стане національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом...» [11, 126].

При цьому вчений-мовознавець, наголошуючи на тому, що рідна мова є одним із найважливіших чинників існування народу, тим багататим ґрунтом, на якому він зростає духовно і культурно, а також її ролі та значенні у національно-патріотичному вихованні, зазначає, що обов'язком Української держави є надання можливості своїм меншинам нормально розвивати власні літературні мови, аби не допустити їх мовного «винародовлення», оскільки це може призвести до морального каліцтва, що породжує різні злочини.

Важливе місце у національно-патріотичному вихованні дітей педагог відводив сім'ї, в якій закладаються основи виховання доньки чи сина: «Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина» [10, 64].

Вчений наголошував на тому, що разом з рідною мовою батька й матері дитина сприймає українські звичаї, пісні, приказки, прислів'я, віру, що є цінним джерелом національно-патріотичного виховання. Тому особливу роль І. Огієнко відводив матері, яка, плекаючи дітей, має керуватися не вузьким колом своїх інтересів, а інтересами загальнонаціональними, думати про майбутнє нації. Вона

повинна оформити житло у національному стилі, навчити доньок готувати українські страви, дотримуватись у сім'ї українських звичаїв, традицій. «Розумна і свідома мати, яка ревно пильнує за всім цим, — зазначав педагог, — скоро побачить наслідки такого національного провадження дому: родина її міцна, а діти свідомі свого. А це — найбільше і найперше щастя для кожної матері» [9, 164].

Не менш важлива роль у національно-патріотичному вихованні молоді належить школі. На думку І. Огієнка, тут шліфуються і вдосконалюються якості, набуті в сім'ї. Педагог наголошував на тому, що українці повинні дбати про рідномовні школи. Проте вчений зазначав, що своє завдання у справі національно-патріотичного виховання школа зможе виконати тільки тоді, коли в ній працюватимуть учителі з високим рівнем національної свідомості, всі підручники будуть написані соборною літературною українською мовою, коли створюватимуться гуртки плекання рідної мови, бібліотеки будуть укомплектовані книжками, журналами, словниками, газетами, написаними соборною літературною українською мовою, а учні добре знатимуть свої рідномовні обов'язки, соборну літературну українську мову.

Український патріотизм — це не просто пасивна любов до своєї Батьківщини. Він вимірюється не словами, а конкретними справами, особистим внеском кожного у розбудову незалежної держави. Таким взірцем для нас може слугувати діяльність І. Огієнка, який протягом усього свого подвижницького життя втілював на практиці величну ідею служіння народові, Україні. У цьому він вбачав вищу мету свого існування й людського взагалі.

Питання національного виховання української молоді, формування національної свідомості, українського виховного ідеалу, національної гідності, виховання патріотів своєї Батьківщини знайшли широке висвітлення у педагогічній теорії і практиці Г. Ващенко. Аналіз багатогранної педагогічної творчості ідеолога патріотизму, за влучним висловом Н. Дічек [7, 8], свідчить про те, що у працях «Виховання любови до батьківщини», «Виховний ідеал», «Хвороби в галузі національної пам'яті», «Мораль християнська і комуністична», «Проект системи освіти в національній Україні», «Виховання чесноти і принциповості», «Роля релігії в житті людства і релігійне виховання молоді», «Виховання пошани до батьків і старших», «Виховання статевої чистоти і стриманості», «Мораль християнська

і комуністична» та багатьох інших відображено проблеми патріотичного виховання, які були й залишаються одними із ключових проблем педагогіки, що стоять перед суспільством.

Педагог, аналізуючи традиції вітчизняної та світової практики виховання, розробив основи української національної педагогіки, розкрив виховний ідеал і накреслив проект системи освіти, яка б забезпечувала виховання патріотизму підростаючого покоління.

Г. Ващенко наголошував на тому, що «розв'язуючи питання про цілі виховання сучасної молоді, ми мусимо рахуватися не лише з нашими традиціями, а з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне й майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого народу як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, другі — усувати або принаймні ослаблювати» [4, 162].

На думку науковця, основою освітньої системи мають стати п'ять компонентів виховання: морально-релігійне, естетичне, національно-патріотичне, інтелектуальне та фізичне. Їх єдність він порівнював із єдністю психіки людини, виділяючи напрями гармонійного виховання, завдяки яким можна максимально ефективно зреалізувати освітню мету: розумове виховання, морально-релігійне, патріотичне, естетичне, фізичне, виховання волі й характеру, мовної культури.

Значну увагу педагог приділяв гармонійному вихованню української молоді, формуванню національного світогляду як узагальненої системи поглядів на світ та місце в ньому, розумінню смислу життя як служіння Богові й Батьківщині. Наслідуючи українські національно-культурні традиції, Г. Ващенко закликає виховувати у молоді патріотичну свідомість, патріотичні цінності, моральність, духовність, плекати власну людську гідність, на основі чого виробляються правдивість, чесність, вірність.

Зосереджуючи увагу на пошуках виховного ідеалу, педагог наголошував на необхідності виховання в особистості почуття національної гідності, патріотизму, громадянської пошани і злагоди. «Треба виховувати молодь так, щоб вона могла захищати права свого народу і здатна була віддати в боротьбі за нього своє життя. Але, виховуючи в молоді патріотизм, здорову національну гордість, свідомість своєї національної гідності, у жодному разі не можна виховувати в неї безглузду національну пиху й презирство до інших народів лише на тій підставі, що вони не українці» [5,

177]. Оскільки, відчувши, що таке несправедливість, український народ «і сам мусить бути справедливим. Але цього мало. Український нарід ще з початку своєї історії протягом віків, борючись за своє існування, разом з тим своїми грудьми захищав європейські народи, що несуть на собі ярмо неволі і намагаються скинути його з себе. В цьому велике історичне покликання українського народу. Йдучи за ним, український нарід має спричинитися до побудови політичного й суспільного життя не на засадах егоїзму, насильства й експлуатації, а на засадах справедливості і гуманності. Служба Батьківщині наказує підкорити свої інтереси потребам українського народу» [5, 177].

Чимале значення має виховання в української молоді любові до рідного краю, до землі, де ти народився. Педагог переконує, що «любити свою Батьківщину — це означає любити свій народ, рідну природу, шанувати кращі народні традиції, берегти честь Батьківщини, самовіддано працювати для її добра, бути готовим боронити її від ворогів, і, коли цього потребують обставини, бути навіть готовим покласти за неї своє життя» [2, 264].

Враховуючи сьогоденні реалії, необхідно детально зупинитися на розумінні й трактуванні Г. Ващенком поняття «благо Батьківщини», яке кожна молода людина мусить чітко уявляти собі. На думку вченого, це:

1) державна незалежність, можливість для українського народу вільно творити своє політичне, соціальне, господарське і релігійне життя;

2) об'єднання всіх українців, незалежно від їх територіального походження, церковної приналежності, соціального стану і таке інше, в одну спільноту, що пройнята єдиними творчими прагненнями і високим патріотизмом;

3) справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві, в той же час забезпечував особисті права і волю кожного громадянина й сприяв розвиткові й прояву його здібностей, спрямованих у бік громадянського добра;

4) справедливий соціальний устрій, при якому зникала б і була неможлива боротьба між окремим групами суспільства;

5) високий рівень народного господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріальний добробут всіх громадян, була позбавлена елементів експлуатації;

6) розквіт духовної культури українського народу науки, мистецтва, освіти. Піднесення їх на такий рівень, щоб Україна стала передовою країною у світі;

7) високий рівень здоров'я українського народу, зведення до мінімуму всяких посеред нього хвороб і виродження» [5, 174–175].

Однозначною є позиція Г. Ващенка щодо розв'язання проблем патріотичного виховання дітей представників різних національностей. «...Треба пам'ятати, що на теренах України живуть і інші народи. З ними доведеться співпрацювати, а це можливе лише за умов справедливого ставлення до них, при якому захищаються права українського народу, але разом з тим не порушується законних прав інших народів» [5, 177].

У цьому контексті важливою є свобода. Національне рабство, затримуючи культурний розвиток народу, водночас робить його життя тяжким, сумним, позбавленим радості. Навіть тварина у неволі мучиться і часто хворіє, хоч би вона й мала досить їжі та чистого повітря, тим більше нудьгує в рабстві людина. Отже, неволя не тільки затримує культурний розвиток народу, але і робить його життя тяжким і сумним. Тому стає цілком зрозумілим, чому поневолені народи з такою впертістю борються за свою свободу, жертвуючи заради неї навіть своїм життям. Для кращих представників цих народів ліпше не жити, ніж жити у рабстві. З іншого боку, «в кожній гуманній людини мусить викликати обурення й огиду всякий імперіалізм, намагання підкорити інші народи або тримати їх в рабстві» [3, 75].

У вихованні патріотів важливе місце займає виховання волі, зокрема таких рис, як принциповість і мужність. Педагог закликає навчатися мужності на історичних прикладах, яких в історії України дуже багато. На думку Г. Ващенка, справжня мужність «полягає не в тім, що людина, не думаючи, ризикує своїм, а іноді й чужим життям, а в тім, що вона в небезпеці не губить голови, володіє собою, обмірковує ситуацію, вибирає найкращі методи для досягнення мети і жертвує життям лише тоді, коли немає іншого виходу або коли буває загрожена її честь та гідність» [2, 327].

Цінним із сучасних позицій у педагогічній спадщині Г. Ващенка є твердження про те, що основи патріотичного виховання закладаються у сім'ї, а школа спільно з сім'єю, церквою і громадою здійснює навчання і виховання дітей. Педагог вважав школу головним

чинником поступу нації й держави. Він сформулював вимоги до її організації та функціонування: школа має відповідати особливостям народу, виховання у ній має бути національним, збігатися з потребами нації, держави і суспільства. Основним завданням школи педагог вважав формування гідного члена нації, виховання громадянина-патріота України й активного, працьовитого, свідомого своїх прав і обов'язків члена суспільства. Творення культурних цінностей під керівництвом і з допомогою вчителів має складати основний зміст життя дитини в школі.

Отже, патріотичне виховання української молоді є лейтмотивом педагогічної спадщини Г. Ващенка. Воно ґрунтується на цінностях, що зросли на історичному ґрунті кожної конкретної нації і об'єднуються поняттям «національна ідея» (державна незалежність, соборність, патріотизм і готовність до самопожертви у разі потреби захисту Батьківщини, пошана до рідної мови, національних і державних символів).

Головною метою іншого видатного педагога, В. Сухомлинського, є виховання справжньої людини, громадянина своєї країни, захисника Батьківщини. Ці питання він розглядав у таких працях: «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Вітчизна у серці», «Листи до сина» тощо. Проблеми громадянського виховання присвячено його твір «Витоки громадянськості».

В. Сухомлинський вважав, що завдання педагога полягає в тому, щоб відкрити перед кожним вихованцем усі джерела, якими живиться могутнє почуття любові до Батьківщини. Це, зокрема, й природа рідного краю, і батьки, і рідне село чи місто. Усе це має злитися в душі вихованця в образ великої святині: материнської колиски, верби, що схилилася над ставком, родючого поля, такими джерелами повинна жити його душа. Усі це має відкриватися дитині з перших кроків її свідомого життя.

Висунута В. Сухомлинським ідея формування особистості, її світогляду найяскравіше проявляється у процесі патріотичного виховання, яке, на думку педагога, є саме тією сферою духовного життя, що проникає в усе, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина.

Розглядаючи патріотизм як сукупність політичних і моральних ідей, почуттів, великий педагог здійснював патріотичне виховання на основі гармонійного взаємозв'язку інтересів особистості

й держави, наголошуючи при цьому на недопустимості розривання впливу на свідомість, почуття від діяльності, обов'язковому врахуванні особливостей духовного життя вихованців у різні вікові періоди.

В. Сухомлинський розглядав патріотизм як самовіддану любов до рідної землі, її народу, держави, важливу складову духовності, що проявляється у спрямованості свідомості, волі, почуттів гармонійно розвиненої, творчої особистості з національною ментальністю і національно-громадянською свідомістю, високою відповідальністю за сучасне і майбутнє держави.

Без любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності віддати життя за її свободу і незалежність, людина не може бути громадянином [6, 75].

У своїй праці «Народження громадянина» В. Сухомлинський зазначає: «Домогтися того, щоб вихованця вже з дитинства хвилювало теперішнє та майбутнє Вітчизни, — одна з найважливіших передумов запобігання моральним зривам у дитячі роки...» [14, 293].

У праці «Серце віддаю дітям» педагог висвітлює особливості громадянського виховання дошкільників і зазначає, що дитину характеризує сенситивність. Саме тому виховання громадянських якостей В. Сухомлинський пов'язував з формуванням почуттів, емоційними переживаннями, оскільки, на його думку, дитина пізнає світ не лише розумом, а й серцем. Основним завданням педагог вважав навчати малюка передбачати наслідки кожного свого вчинку, уявно ставити себе на місце іншого; вводити дитину в складний світ людського, «розвивати очі совісті».

Отже, перед нами стоїть завдання надзвичайної ваги — виховати громадянина-патріота своєї Батьківщини, культурну, освічену людину, яка гідно представлятиме свою державу. Одним із головних вихователів, на думку В. Сухомлинського, є школа: «Школа як вогнище виховання, як сила морального, ідейного впливу..., як центр багатогранного духовного життя...» [13, 604].

Якщо не буде досягнуто єдності вимог вчителів-вихователів у великому й малому, не виручить ні зміст навчального процесу, ні висока індивідуальна майстерність вчителів. Підвищуючи рівень вимогливості до вихованців, педагог позитивно впливає на емоційну сферу дитини, дисциплінує її зовні та внутрішньо, виховує волю і гартує характер. З цього приводу В. Сухомлинський зазначає:

«Школа стає великою виховною силою, якщо педагогічний колектив зберігає духовні цінності — в переконаннях, поглядах, традиціях, звичаях учителів, в особистій неповторності кожного педагога, в живих відносинах між учителями і учнями» [13, 605].

Виховувати особистість з активною громадянською позицією — це завдання не з легких. В. Сухомлинський пропонував починати виховання громадянина з дитинства, адже це найважливіший період людського життя. У своїй праці «Народження громадянина» у розділі «Усе залежить від виховання в дитинстві» він зазначав: «У дитинстві закладається людський корінь. Жодної людської рיסочки природа не відшліфовує — вона тільки закладає, а відшліфовувати нам — батькам, педагогам, суспільству» [14, 291].

У розділі «Два джерела виховання в дитинстві й отрочстві» В. Сухомлинський стверджує, що «серцевиною морального виховання, моральної зрілості підлітка є ідея Вітчизни. Моральна вихованість, духовне благородство людини в роки отрочтва досягаються тим, що вона бачить світ через свій обов'язок перед Вітчизною; найдорожчою свяติною для неї є честь, слава, могутність і незалежність Батьківщини» [14, 301–302]. Він постійно підкреслював, що справжнє народження дитини як громадянина, мислячої, натхненної благородними ідеями особистості, трудівника, борця за торжество правди і щастя, відбувається тоді, коли вона відчуває себе часткою народу, і в ній, як сонячний промінь у краплі води, відображається багатовікова історія цього народу, його велич і слава, його любов і надія.

Патріотичне виховання засобами традицій у концепції В. Сухомлинського відображало і цілу низку виховних аспектів:

- патріотичний (виховання любові до рідного краю, Батьківщини, відчуття громадянства);

- соціальний (введення в практику зразків гуманних стосунків та ідеалів народу);

- трудовий (залучення до традиційних видів трудової діяльності народу);

- художньо-естетичний (залучення до народної творчості у видах декоративно-прикладного мистецтва, розвиток художніх здібностей);

- екологічний (примноження багатств і захист рідної природи, усвідомлення єдності людина — природа — суспільство).

В. Сухомлинський переконував, що виховувати громадянина лише бесідами та повчаннями неможливо, якими б хорошими вони не були. Потрібне практичне діло, треба, щоб діти не просто знали, що таке «добре» і що таке «погано», а й діяли в ім'я торжества добра, правди, справедливості. Вони мають, твердив Василь Олександрович, почувати себе не тільки дітьми, а й юними громадянами своєї держави, зобов'язаними віддавати суспільству свою трудову енергію. Без цього нема й не може бути морального становлення особистості, без цього засвоювані дітьми знання будуть залишатися мертвим, байдужим до світоглядних ідей, вантажем.

Найважливішим засобом громадянського виховання В. Сухомлинський вважав рідне слово. Так, у своїй праці «Серце віддаю дітям» видатний педагог зазначав: «... людину ми виховуємо словом і тільки словом. Все інше — вправи, звички, праця — від слова» [15, 136]. Він був переконаний у тому, що виховання громадянських якостей починається з сім'ї й стверджував: «Дитина — дзеркало морального життя батьків...» [15, 28].

В. Сухомлинський у своїй книзі «Серце віддаю дітям» у виховній роботі насамперед звертав увагу на необхідності гарного знання сім'ї дитини. У розділі «Батьки моїх вихованців» він наголошував: «Найцінніша моральна риса хороших батьків, що передається дітям без особливих зусиль, — душевна доброта матері й батька, вміння робити людям добро. В сім'ях, де батько й мати віддають частку своєї душі іншим, беруть близько до серця радощі й прикрощі людей, діти виростають добрими, чуйними, щиросердними» [15, 28].

В. Сухомлинський вважав, що успіх у вихованні громадянських якостей у дітей багато в чому залежить від взаємодії вихователя й сім'ї вихованця. Педагог зазначав, що Батьківщина починається з любові до батьків, до своєї родини. Саме тому необхідно з'ясувати ставлення дітей до членів сім'ї, а також знати про старше покоління.

Сила й ефективність патріотичного виховання, за В. Сухомлинським, визначається тим, наскільки глибоко ідея Батьківщини проникає в духовний світ дитини періоду її становлення як людини і громадянина, наскільки глибоко вона бачить світ і саму себе очима патріота.

Проаналізувавши основні ідеї класиків педагогічної науки І. Огієнка, Г. Ващенко та В. Сухомлинського, слід зазначити, що у своїх працях вони висвітлювали проблеми розвитку патріотичних почут-

тів молоді як складової частини національної системи виховання, висували ідеї виховання громадянина-патріота своєї Батьківщини, які залишаються актуальними і сьогодні. Адже в умовах розбудови суверенної правової держави і громадянського суспільства важливо відтворити почуття істинного патріотизму як духовно-моральної та соціальної цінності, сформувати в молодого покоління громадянсько-активні, соціально значущі якості, які вони зможуть проявити в усіх видах діяльності й насамперед пов'язаних із захистом інтересів своєї родини, рідного краю, народу та Батьківщини, реалізації особистого потенціалу на благо Української держави.

ДЖЕРЕЛА

1. Білодід І.К. Словник української мови : в 11 т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок. — 1975. — Т. 6.
2. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підруч. для педагогів / Г. Ващенко. — К. : Школяр, 1999. — 385 с.
3. Ващенко Г. Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко. — Дрогобич : Відродження, 1997. — 214 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. — Полтава, 1994. — С. 162.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Т. 1 / Г. Ващенко. — Полтава : Полтавський вісник, 1994. — 191 с.
6. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. — К. : Либідь, 1997. — 376 с.
7. Дічек Н. Ідеолог патріотизму — Григорій Ващенко: До 125-річчя від дня народження / Н. Дічек // Педагогічна газета. — 2003. — № 3 (березень). — С. 8.
8. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068->
9. Митрополит Іларіон. Книга нашого буття на чужині. Бережимо усе своє рідне: Ідеологічно-історичні нариси / Митрополит Іларіон. — Вінніпег, 1956.
10. Митрополит Іларіон. Навчаймо дітей своїх української мови / Митрополит Іларіон. — Вінніпег, 1961.
11. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — Львів : Фенікс, 1992.

12. Патріотичне виховання у педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського // В.О. Сухомлинський і сучасність : матер. І Всеукр. пед. чит. «Освітньо-виховні ідеали В. Сухомлинського в контексті сучасності». — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 43–46.
13. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу / В.О. Сухомлинський / В.О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5 т. — К. : Рад. шк. — 1976. — Т. 1. — С. 403–637.
14. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О. Сухомлинський / В.О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5 т. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 283–582.
15. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський / В.О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5 т. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 7–279.
16. Сухомлинський В.О. Листи до сина / В.О. Сухомлинський / В.О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5 т. — К. : Рад. шк., 1976. — Т. 3. — С. 585–657.

Олексенко С.В.

ТРЕНІНГ ЯК ФОРМА РОБОТИ З ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ В НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Кардинальні історичні зміни, що їх зазнає Україна, впливають на всі аспекти суспільного життя і передусім на конкретного громадянина, його свідомість і самопочуття. Розбудова держави в сучасних умовах не можлива без виховання принципово нового покоління молодих людей. І однією з дієвих передумов включення молоді у цей процес є формування її громадянської та національної свідомості, патріотичної позиції.

Сучасні умови життя диктують вимоги суттєвого поліпшення патріотичного виховання молоді як головної рушійної сили розвитку держави. Тому саме його необхідно розглядати як один із провідних напрямів у системі формування соціальної особистості. До того ж європейська освіта спрямована на розвиток певних компетенцій, рівень оволодіння якими є критерієм якості здобутої освіти. Так, на симпозіумі Ради Європи (27–30 березня 1996 р.) у доповіді замісника директора Департаменту освіти, культури і спорту Ради Європи М. Стобарта було визначено такі п'ять груп ключових компетенцій:

1) політичні та соціальні (здатність брати на себе відповідальність, брати участь у спільному прийнятті рішень, функціонуванні та покращенні демократичних інститутів, врегульовувати конфлікти ненасильницьким шляхом);

2) компетенції, що стосуються життя в багатокультурному суспільстві (розуміння відмінностей, повага один до одного, здатність жити з людьми інших культур, мов, релігій);

3) комунікативні (володіння усним і письмовим спілкуванням, кількома іноземними мовами);

4) компетенції, пов'язані з виникненням суспільства інформації (володіння новими інформаційно-комунікаційними технологіями, розуміння їх застосування, слабкості та сили; здатність критично ставитись до інформації та реклами, що розповсюджуються каналами ЗМІ);

5) когнітивні (готовність навчатися протягом життя як основа безперервної підготовки в професійному плані, особистому і суспільному житті).

Реалізація цих компетенцій має здійснюватись у межах програм навчальних предметів та у процесі виховання, включаючи патріотичне. Адже більшість із вказаних компетенцій перегукується із завданнями патріотичного виховання.

Патріотичне виховання здійснюється шляхом встановлення і підтримки балансу державного, сімейного і громадського виховання, поєднання сучасного досвіду українського народу, його історико-культурних традицій, духовності, моралі, ідеології. Цей процес реалізується під час навчальної, позакласної, позашкільної діяльності, а також у сім'ї, дитячих і юнацьких об'єднаннях [8].

Значні можливості для патріотичного виховання відкриваються під час навчально-виховного процесу в освітніх закладах. Саме тут є змога охопити велику дитячу аудиторію, тривалий час здійснювати роботу спеціалістам, які мають навички педагогічної та соціально-психологічної діяльності [5]. Проте виникають і деякі проблеми. Дуже часто у навчальних закладах активна діяльність з патріотичного виховання та здійснення відповідних заходів є формальними, шаблонними, з надмірним, часто недоречним та вихолощеним за змістом використанням народних традицій, народної та державної символіки; недостатня системність та узгодженість дій; незнання педагогами інтерактивних методів і технологій роботи з дітьми для підвищення ефективності національно-патріотичного виховання, недостатнє розуміння того, як правильно донести до учнів інформацію, викликати емоційний відгук, призводить до формалізації заходів, проведених у середніх загальноосвітніх закладах.

В організації патріотичного виховання в навчальному закладі можна використати ідеї Л.С. Виготського, на яких базується педагогіка співробітництва та розвивальне навчання. Зокрема, науковець відзначав роль соціального оточення в розвитку та вихованні дитини [2]. Л.С. Виготський стверджував, що сім'я, шкільне середовище мають значний вплив на формування патріотичної позиції, особливо в молодшій та середній школі. Однак цей процес має здійснюватись не лише через зразок поведінки, донесення власної позиції авторитетних для дітей людей, а й насамперед через фор-

ми роботи, які дають можливість дитині проявляти активність та співпрацювати з іншими учнями й учителями. Адже спочатку дитина наслідує поведінку, виконує дії за підтримки дорослих, а потім вже діє самостійно.

На думку Л.С. Виготського, навчання потрібно здійснювати в зоні найближчого розвитку [2], не давати інформації, до якої дитина ще не готова, й водночас не «зациклюватися» на давно здобутих та відпрацьованих знаннях і вміннях.

Отже, найбільш ефективний вплив на формування патріотичної свідомості здійснюється під час активної взаємодії дорослих і дітей. Для успіху справи бажано використовувати різні форми групової роботи. Однією з них є тренінг, який забезпечує неформальну атмосферу, добровільну та активну участь, творчу взаємодію між учасниками та тренером, засвоєння нового шляхом власних активних зусиль, визнання цінності знань і досвіду учасників. Він дає можливість практично опрацювати форми і методи роботи з дітьми щодо підвищення ефективності патріотичного виховання.

В навчальному закладі тренінги з патріотичного виховання потрібно проводити і з дітьми, і з педагогами. При цьому мають розв'язуватися такі загальні завдання:

- надання інформації;
- створення умов для емоційного переживання;
- мотивування на певну поведінку;
- спрямування на діяльність.

Конкретно для кожної категорії ставляться більш детальні завдання.

Під час тренінгової роботи з патріотичного виховання мають реалізовуватись такі завдання:

— актуалізація знань з теми (громадянські компетенції, складові патріотизму, традиції громадсько-патріотичної діяльності, ефективні засоби комунікації, гуманістичні цінності, дитячі громадські об'єднання тощо);

— утвердження у свідомості й почуттях патріотичних цінностей, формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій, дбайливого ставлення до мови, культури, традицій українського народу [8];

— усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її патріотичною відповідальністю [8];

- формування позитивної особистісної мотивації, спрямованої на суспільно корисну діяльність, бажання виявляти патріотичні якості в повсякденному житті;

- розвиток критичного мислення;

- відпрацювання навичок комунікації, ефективних засобів розв'язання конфліктів.

Тренінги з педагогами мають проводитися з метою підготовки останніх до здійснення патріотичного виховання дітей. Тому при цій формі групової роботи ставляться такі завдання:

- активізація знань та навичок орієнтації в проблемі;

- мотивація на пріоритет патріотичного виховання особистості;

- активізація процесу національної свідомості, відповідальності за виховання патріотично налаштованих, активних громадян України;

- формування шанобливого ставлення до зростаючої особистості, прав дитини;

- відпрацювання навичок комунікації, розв'язання конфліктів ненасильницьким шляхом, розуміння інших людей та себе, рефлексії;

- оволодіння засобами та формами роботи з питань національно-патріотичного виховання [9; 3; 1].

Весь процес патріотичного виховання в навчальному закладі має бути цілісним і здійснюватись педагогами різних спеціальностей. Під час якої діяльності (навчальної чи позакласної) вони будуть виконувати цю роботу, залежить від їхніх умінь та тих форм роботи, якими володіють. Найбільше можливостей мають вчителі з історії та з предмета «Захист Вітчизни», заступник директора з виховної роботи, педагог-організатор, соціальний педагог, практичний психолог, класний керівник, вихователь групи продовженого дня. Кожен з цих спеціалістів має взяти на себе розв'язання частини завдань патріотичного виховання учнів. Проводити роботу у формі тренінгів можуть спеціалісти, які пройшли навчання та одержали відповідні сертифікати.

За напрямом такі тренінги можуть бути соціально-психологічними. Проте можна використовувати таку форму роботи, як заняття з елементами тренінгу. Це розширить можливості педагогів, допоможе дітям відпрацювати необхідні навички в діяльності, в процесі взаємодії з іншими дітьми та вчителем.

За характером впливу на особистість дитини виховні впливи і засоби розподіляють на такі [4]:

- когнітивні (спрямовані на перетворення системи знань учня, що надалі впливатиме на поведінку і прояви патріотизму);

- емоційні (спрямовані на те, щоб викликати певні емоційні стани, які будуть тлом і позитивним чи негативним забарвленням під час дії інших впливів; передбачають оцінювання, ставлення);

- поведінкові (спрямовані на вчинки, змушуючи діяти певним чином і отримуючи підкріплення поведінки оцінюванням);

- комплексні (передбачають поєднання всіх впливів).

Тренінгові форми роботи дають можливість використати всі ці варіанти, адже передбачають вербальний вплив під час донесення інформації та спілкування, емоційні переживання, різні види діяльності, серед них й ігрові.

Різноплановість впливу слід враховувати при створенні тренінгу чи тренінгового заняття, komponуючи його складові так, щоб ефект наростав поступово, не було напруги, інформація підкріплювалась емоціями та перевірялась, відпрацьовувалась у діяльності. Тому кожен тренінг має певну структуру:

- початок роботи (визначення мети, завдань, правил роботи групи; знайомство, висловлення очікувань від тренінгу);

- основна частина (актуалізація проблеми, пошук шляхів вирішення, отримання інформації з теми, розвиток практичних навичок через вправи, ігри);

- завершальна частина (рефлексія, обмін враженнями та думками щодо проведеної роботи, оцінювання отриманого досвіду, зворотний зв'язок).

Метою вступної частини є налаштування на діяльність у групі, визначення стану кожного учасника та врахування першого під час роботи. Для цього можна використати вправи, які дають можливість кожному учаснику групи висловитись особисто (сидячи в колі чи виходячи до дошки з наочністю) (наприклад, «Моя квітка у вінку», «Гроно калини», «Квітка», «Човники на Дніпрі»).

Між частинами тренінгу корисно проводити вправи-енергізатори (психогімнастичні вправи, рухливі ігри), що знімають напругу, покращують настрій та атмосферу в групі. Краще їх назви та зміст поєднувати з темою тренінгу («Моторні козаки», «Перегони в степу», «Струмок» тощо).

В основній частині використовуються такі базові методи:

- міні-лекції (коротке інформаційне повідомлення з теми; для доступності сприймання можна використати аудіо- і відеоматеріали, презентації, притчі);

- вправи та завдання дають можливість відпрацювати навички, створюють умови для спільної діяльності, через яку діти і педагоги пізнають нове, проявляють творчість, розвивають уміння.

Спрямованість може бути різною, залежно від теми та завдань тренінгу. Наприклад, вправи на формування позитивного та відповідального ставлення до родини, міста, країни: «Моя сім'я», «Вчинки, які свідчать про любов до рідних», «Приказки про родину», «Моє рідне місто», «Мапа моєї країни» [8], «Кросворд». Вправи на розвиток комунікативних умінь, умінь ефективного розв'язання конфліктів: «Карусель спілкування», «Конфлікт», «Валіза спілкування», «Випадок», «Аналіз поведінки»;

- ситуаційно-рольові ігри, ігри-драматизації дають можливість учасникам «приміряти» ситуацію на себе, оцінити її «зсередини», розкритися і проявити творчість. Ситуації вибираються відповідно до теми тренінгу і мають завершуватись обговоренням;

- «мозковий штурм» застосовується для спільного напрацювання ідей, для вирішення проблеми, як засіб активізації знань та їх систематизації. Може проводитись за модерації ведучого або у вигляді «броунівського руху» учасників, які самі записують ідеї по кількох напрямках;

- дискусії, диспути можуть проводитись як форма групової роботи, так і у спілкуванні в парах. Допмагають розвивати уміння формулювати та висловлювати власну думку, чути аргументи співрозмовника, вибудовувати контраргументи, знаходити неагресивні способи переконання. Є корисним методом у роботі з патріотичного виховання. Теми мають відповідати темі тренінгу («Що означає бути патріотом»);

- командна робота, робота в парах сприяє отриманню соціального досвіду й прийнятної для суспільства спрямованості особистості. У такій формі можна виконувати також завдання творчого характеру («Портрет ідеального учня», «Школа майбутнього»), колажі, кросворди;

- методи аналізу практичних ситуацій, розв'язання проблемних ситуацій, аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним ха-

рактором. Вони також можуть проводитися з групою, підгрупами або в парах і передбачають напрацювання спільного рішення, модерацію з боку ведучого та обговорення;

— соціально-проектна діяльність або метод проекту сприяє розвитку фантазії, творчих здібностей, комунікативних навичок, умінню працювати в команді. Проводиться в груповій формі (кілька підгруп, групи по 3–4 учасники) та індивідуально, якщо вже є досвід такої роботи. Цей метод виявляє усвідомлення учасниками реальності та тих змін, які потрібно внести. Теми бажано добирати з установкою на позитивні зміни («Школа побудована нами», «Україна в майбутньому», «Місто, в якому живуть мої онуки» тощо). Діяльність кожної групи має бути оцінено, підкреслено позитивні моменти в роботі групи чи в самому проекті.

Завершальна частина дає змогу учасникам «проговорити» накопичені емоції, а тренеру оцінити ефективність роботи групи. Для того, щоб допомогти учасникам висловити свої емоції та думки, можна використати прийом з продовженням речення (наприклад: «Мені сьогодні...»; «На тренінгу я...» тощо) або вправи («Вишиваємо рушник», «Я вам пишу...» тощо).

Отже, саме інтерактивні форми роботи, зокрема тренінг, створюють можливості для формування компетенцій, які є необхідними для життя в суспільстві, що змінюється, для усвідомлення власних та суспільних цінностей. Завдяки тому, що в тренінговій роботі використовуються різні форми подачі інформації, є можливість емоційного переживання, практичних дій, відпрацювання навичок взаємодії в групі під час розв'язання навчальних та практичних завдань. Ця форма роботи є досить ефективною для формування громадянських, демократичних цінностей, набуття досвіду громадської діяльності.

ДЖЕРЕЛА

1. Бех І.Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І.Д. Бех, К.І. Чорна. — К., 2014. — 29 с.
2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования / Л.С. Выготский. — М., 1956. — 520 с.
3. Лист МОН України «Про методичні рекомендації з патріотичного виховання» від 27 листопада 2014 р. №1/9-614

- [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://ru.osvita.ua/legislation/pozashk_osv/list/40/
4. Матеріали для проведення першого уроку з елементами тренінгу [Електронний ресурс]. — Режим доступу : osvita.ua/doc/files/news/.../Petrochko_1.docx
5. Мусина В.Е. Патриотическое воспитание школьников : учеб.-метод. пособ. / В.Е. Мусина. — Белгород : ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2013. — 156 с.
6. Наказ МОНУ «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» від 16 червня 2015 року № 641 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/
7. Прасол Д.В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] / Д.В. Прасол // Науковий вісник Миколаїв. нац. ун-ту ім. В.О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки». — 2015. — № 2. — С. 148–151. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_2_32
8. Сичова О.М. Формування системи патріотичного виховання учнівської молоді в умовах сьогодення : матер. наук.-практич. інтернет-конф. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.management.kr.sch.in.ua/konferencii_ta_seminaru/naukovopraktachna_internetkonferenciya_dlya_pedagogiv_yaki_zajmayutjsya_vihovnoyu_robotoyu/
9. Сосновська М.В. Головні напрями патріотичного виховання школярів [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://management.kr.sch.in.ua/konferencii_ta_seminaru/naukovopraktachna_internetkonferenciya_dlya_pedagogiv_yaki_zajmayutjsya_vihovnoyu_robotoyu/

Матвійчук О.Є.

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ — ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ БІБЛІОТЕК

Серед соціальних інституцій, які забезпечують реалізацію Указу Президента України «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді», Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді, чільне місце займає бібліотека.

Вже багато століть місія бібліотеки полягає у розвитку, створенні, збереженні та організації використання власних і світових інформаційних ресурсів. У стратегії розвитку бібліотечної справи на період до 2025 р. «Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку України» зазначається, що бібліотеки України є базовим елементом культурної, наукової, освітньої, інформаційної інфраструктури держави. Вони важливі для розвитку інформаційної та мовної культури суспільства, патріотичного, правового та екологічного виховання, формування стійкого інтересу до вивчення і розуміння національної історії та культури. Бібліотеки сприяють розбудові читаючої, мислячої та освіченої нації, спроможної практично втілювати здобуті знання і досвід у розбудову незалежної України [8].

Тісно співпрацюючи з навчальними закладами, бібліотеки сприяють реалізації одного із важливих напрямів виховання — патріотичного, формують в учнів патріотизм як почуття і базову якість особистості.

Патріотичне виховання є складовою частиною загального виховного процесу, являє собою систематичну, цілеспрямовану діяльність органів державної влади, установ освіти та культури, громадських організацій щодо формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття любові до України, готовності до виконання громадянських конституційних обов'язків. Воно включає у себе соціальні, цільові, функціональні, організаційні та інші аспекти, охоплює своїм впливом усі покоління, пронизує усі сторони життя — соціальну, економічну, політичну, духовну, правову, педагогічну [4]. Відповідно до зазначеної мети патріотичного виховання бібліотекарі реалізують

один із важливих і цікавих напрямів бібліотечної роботи — краєзнавчу діяльність.

Термін «краєзнавство» містить у собі два значення — «край» та «знаю». Краєзнавство — збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різних точок зору: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо [1–2; 5–6]. Саме поняття «бібліотечне краєзнавство» виникло порівняно недавно, у 70-х роках ХХ ст., і ознак науково обґрунтованої теорії набуло на початку 90-х років. До його становлення доклали зусиль М.І. Ясинський, В.Д. Отамановський, Л.Б. Хавкіна, І.І. Корнейчик, О.І. Талалакіна, О.В. Мамонтов, М.М. Щерба, Н.М. Кушнарєнко [5–7].

Мета бібліотечного краєзнавства — вивчення і популяризація інформації про рідний край.

Інтерес суспільства до своєї історії створює передумови для нового підйому краєзнавчої діяльності бібліотек, пошуку нових форм роботи бібліотеки в процесі патріотичного виховання не лише молодого покоління, але й усіх верств населення.

Організаційно краєзнавча діяльність бібліотек регламентується Положенням про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України (Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 11.06.1996 р. № 314). Суть краєзнавчої діяльності кожної бібліотеки полягає у формуванні та вивченні інформаційно-бібліографічних ресурсів краєзнавчої тематики та їх активного використання читачами, включає роботу з краєзнавчими документами та організацію довідково-бібліографічного апарату (ДБА) [5–7].

Разом з традиційним збором, збереженням і просуванням краєзнавчих документів пріоритетну роль у діяльності бібліотек почала займати пошукова, архівна та музейна, по суті, дослідницька робота. Змістовним ядром цього напрямку є вивчення історії бібліотек та бібліотечної справи в рідному краї. Ці матеріали дають змогу відтворити історію бібліотек краю, яка є часткою історії області, району, міста, села. Зібраний матеріал відтворюється в буклетах, пам'ятках, альбомах, довідниках тощо. Ще один напрям бібліотечного краєзнавства — це вивчення рідного краю, пошуки нових відомостей, оформлення їх у вигляді літописів, статей, повідомлень. Він реалізується силами бібліотекарів і читачького активу бібліотеки.

Кожна бібліотека в силу своїх можливостей — зберігач найповнішого зібрання краєзнавчих ресурсів, центр поширення краєзнавчих знань. Адже вона за принципом максимальної повноти виявляє та включає до фонду бібліотек краєзнавчі документи про територію, відображає їх у ДБА, забезпечує бібліографічне обслуговування за запитами, що стосуються краю; організовує та проводить краєзнавчі дослідження щодо своєї території, створює первинні та вторинні джерела краєзнавчої інформації.

Краєзнавча робота бібліотеки починається з формування краєзнавчого фонду.

До категорії «краєзнавчі» належать документи, краєзнавчі матеріали, книги, незалежно від року їх видання та актуальності на сьогодні. Краєзнавчий фонд є документальною пам'яткою [1–2; 5–7].

Зміст краєзнавчого фонду схожий зі змістовною структурою всього фонду бібліотеки: історія, природа, сільське господарство, мистецтво, культура, художня література. Тобто краєзнавчий фонд бібліотеки — це не лише художня література місцевих письменників, поетів, а вся література, документи, матеріали, що охоплюють всі аспекти життя району, міста, села [7].

Дуже важливо виділяти краєзнавчі видання в окремий фонд. Для цього бібліотечні фахівці передивляються весь бібліотечний фонд для виявлення в ньому краєзнавчих аспектів. Краєзнавчі фонди виділяють із загального фонду на окремий стелаж, окрему краєзнавчу полицю, створюють краєзнавчий куточок, на якому організовують постійно діючі книжкові виставки, на якій представлено карту міста, району, вулиці та інші фактографічні й ілюстративні матеріали, альбоми, папки, теки з газетними публікаціями; довідкові та бібліографічні видання. Особливого значення в краєзнавчому фонді набувають не книжкові видання: рукописні матеріали, предмети побуту, ксерокопії окремих статей з періодичних видань, дайджести, реферативна база, кіно-, фото-, фонодокументи. Останніми роками у бібліотечних фондах з'являються колекції мультимедійних краєзнавчих ресурсів (CD/DVD), які включають цифрові копії неопублікованих документів (фото, тексти), аудіофайли з авторським виконанням поезії, пісень, відеофільмів про важливі події сьогодення краю, діалоги з живими свідками подій, записами майстер-класів, відеоекскурсій. Розробляються тематичні слайд-презентації про музейні експозиції, життя та діяльність відомих краян, присвяче-

ні пам'ятним датам села / міста та заходів у бібліотеках. На сайтах багатьох бібліотек виставлено у вільному доступі для користувачів колекції повних текстів краєзнавчих матеріалів.

Бібліотечні фахівці у своїй роботі з читачами використовують тематичні папки, своєрідні бази даних з історії, економіки, культури, екології краю, які представлені вирізками з газетних і журнальних статей краєзнавчої тематики, спогади місцевих жителів, літописи рідної землі, альбоми про рідний край тощо.

Отже, фонд літератури краєзнавчої тематики, власні видання бібліотеки (реферати, дайджести, папки-досьє тощо) складають основу інформаційних краєзнавчих ресурсів бібліотеки. Їх доповнює краєзнавча картотека.

Краєзнавча картотека складається з трьох основних частин: систематичної; персоналій — документи про видатних осіб (місцевих діячів, письменників, митців), чиє життя та діяльність пов'язані з краєм, згруповані за алфавітом прізвищ; топографічної — документи про окремі населені пункти, географічні території, об'єкти, розташовані в алфавітному порядку їх назв. Систематична картотека зазвичай містить такі розділи: край у цілому; природа і природні ресурси краю; екологія краю; історія краю; етнографія краю; економічний розвиток краю; сільське господарство; освіта; дитячі організації в краї, дитячі рухи, акції; діти — переможці конкурсів, олімпіад, лауреати та дипломанти фестивалів (про них); фізична культура і спорт; суспільно-політичне життя краю; культурне життя краю; дитячі бібліотеки; мистецтво; край у творах мистецтва; літературне життя краю; край у художній літературі; місцеві письменники, їхні твори і література про них; дитяча література краю [2; 5–7].

Краєзнавство зараз перебуває в авангарді національно-культурного відродження України, є опорою її державності, оскільки дає змогу більш глибоко пізнати свою Батьківщину, історію, відкривати на своїй землі скарбниці та чудеса світового рівня.

Бібліотечне краєзнавство сприяє соціальному, економічному, культурному розвитку краю; охороні та раціональному використанню природних багатств і культурної спадщини краю, всебічному вивченню й науковому дослідженню краю, вихованню поваги до історії, культури краю, розвитку творчих здібностей особистості на основі місцевих традицій та професійних митців [1–3; 5–7].

Серед напрямів краєзнавчої роботи бібліотек останніми роками варто виокремити такі:

- сприяння морально-правовому та національно-патріотичному вихованню молоді як основи формування громадянського суспільства різними формами бібліотечної роботи для активної протидії аморальності, сепаратизму, шовінізму, фашизму; зокрема виховання в молоді любові до рідної землі, родини, мови, історії, народу, держави як основних цінностей громадянина-патріота;

- активізація проведення у бібліотеках заходів військово-патріотичного виховання шляхом співпраці з військкоматами, призовними пунктами, військовими частинами; удосконалення традиційних форм і методів бібліотечної роботи та активне використання технічних засобів, сучасних технологій навчання і виховання;

- впровадження активних та інтерактивних форм роботи шляхом проведення диспутів, діалогів, флешмобів тощо;

- відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України шляхом відзначення дат суспільно-політичного життя країни, вшановування пам'яті видатних діячів, полеглих за волю України в різні історичні періоди, створення теки, літописів, альбомів, електронних ресурсів;

- пропагування літератури про сучасних захисників України, патріотичну діяльність учасників АТО, волонтерів-земляків;

- сприяння соціально-виховній підтримці підлітків із родин учасників АТО, сімей, які переселилися зі східних регіонів України, Криму;

- ініціювання проведення патріотичних благодійних акцій, виступаючи осередками громадської активності, центрами благодійної та волонтерської діяльності;

- участь у впровадженні спільних проєктів та патріотичних акцій з різними державними та соціальними інституціями;

- популяризація в діяльності клубів за інтересами заходів національно-патріотичної тематики;

- налагодження конструктивної взаємодії бібліотек з молодіжними громадськими організаціями та рухами, їх осередками на місцях;

- сприяння підвищенню компетентності батьків у патріотичному вихованні дітей, зміцненню взаємодії бібліотеки з сім'ями, родинами;

— узагальнення інноваційного досвіду з питань національно-патріотичного виховання, його адаптація та поширення;

— взаємодія із засобами масової інформації з метою висвітлення діяльності бібліотек у пресі, соціальних мережах, для спільної підготовки відповідних теле- і радіопередач та кращого досвіду роботи [9].

Найбільше серед мережі бібліотек до реалізації мети патріотичного виховання долучаються публічні, дитячі, шкільні та юнацькі бібліотеки, які популяризують літературу, що висвітлює сторінки історії рідного краю, його етнічні, мовні, культурні традиції, творчість талановитих людей.

Краєзнавча діяльність бібліотек м. Києва містить кілька напрямів — історичне, літературно-мистецьке та етнографічне краєзнавство.

Ознайомленню з історією рідного краю, його культурою допомагають різні форми краєзнавчої роботи бібліотек м. Києва: краєзнавчі лекторії «Київ — столиця України», «Абетка мого міста», перегляди фільмів, краєзнавчі години «Люблю своє місто Київ», огляди книжкових виставок, присвячених окремії персоналії, загалом краєзнавчому портрету краю, міста «Глянь, який чудовий мій рідний край, моя Україна»; звукові виставки, присвячені подіям та постатям із календаря пам'ятних дат; диспути, уроки історичної пам'яті «Пам'ятаймо нашу історію», «Хто ми, звідки родом?», уроки народознавства «Пам'ятаємо свій родовід» (Додаток 1), уроки мужності; історичні подорожі «Мій край, мій народ, його минуле»; усні історико-краєзнавчі журнали «Їх імена в назвах вулиць міста Києва», калейдоскопи «Особистості в історії, історія в особистостях», слайд-розповіді «Літературна подорож в історію», «Географія українського письменства», «Я твій, я твій, коханий рідний краю, в щасливий час і в лютий час біди, і ні на що тебе не промінюю. Ти у мені, як я в тобі — завжди»; вечори зустрічі з ветеранами, зі славетними земляками, вечори вшанування, вечори пам'яті «Привітаймо визволителів нашого краю». Особливе місце відводиться заходам, присвяченим подвигу Небесної Сотні під час Революції гідності, зустрічі із бійцями АТО, волонтерами. Практикують бібліотеки проведення тижнів та місячників популяризації краєзнавчої книги, краєзнавчі та історико-краєзнавчі читання, історико-етнографічні ігри, краєзнавчі вікторини, зустрічі з дослідниками історії та культури краю, літературознавцями, письменниками

«Нам є ким пишатися»; літературні краєзнавчі експедиції «Мій край у всьому неповторний» або «Це та земля, де нам судилось жити»; родинні свята; краєзнавчі фото-конкурси «Вулиці нашого міста», «Вулицями стародавнього Києва»; створення тематичних та персональних біобібліографічних посібників, бібліографічних списків літератури «Народжені в Україні та в м. Києві»; форми літературно-мистецького напрямку, вікторини, поетичні години, конкурси, ігрові програми, ігри-мандрівки, літературно-краєзнавчі квести, вечори поезії, літературно-мистецькі калейдоскопи, конкурси віршів про рідний край «Я виріс тут, і край мені цей дорогий», мистецькі години «Майстри пензля м. Києва» [10]. Безперечний результат у вихованні в дітей та молоді любові до рідного краю мають заходи з популяризації творчості письменників-земляків. Саме література рідного краю втілює одну з основних ознак нації, формує національне світосприйняття, національну свідомість. Під час проведення цих заходів бібліотекарі часто використовують документи, спогади, кіно- і фотоматеріали, звукозаписи, художні твори, які допомагають створити відповідну емоційну атмосферу, підсилюють виховний вплив поданого матеріалу.

Серед цікавих напрямів краєзнавчої роботи слід назвати проведення спільно з учнями генеалогічних досліджень «Дерево мого роду», збір спогадів їхніх родичів, пошук документів із родинних архівів (Додаток 1). Однією із форм роботи, яка практикується у шкільних бібліотеках м. Києва, є підготовка «Хрестоматії з історії міста», в яку добираються, систематизуються матеріали газетних вирізок, ксерокопій або бібліографічних посилань на певні теми, малюнки та аплікації «Київ та кияни очима дітей». Активно співпрацюють дитячі, шкільні та юнацькі бібліотеки з музеями, архівами, бібліотеками м. Києва. Проводяться цікаві он-лайн-дискусії та групи у соцмережах щодо обговорення історії краю; картотеки, банки даних з краєзнавства, надання інформації про історію свого міста, краю, у яких модераторами є шкільні бібліотекарі. Для учнів 1–4 кл. використовують спеціальну краєзнавчу тематичну картотеку з обкладинок книг про рідне місто Київ.

На курсах підвищення кваліфікації, зокрема, шкільні бібліотекарі у формі випускної роботи представляють власні дослідження діяльності бібліотек, у яких вони працюють. Змістовним ядром цього напрямку є вивчення історії бібліотек та бібліотечної справи в цілому,

в місті, районі та кожній конкретній школі, широка популяризація краєзнавчих видань та наявність краєзнавчої специфіки в оформленні бібліотеки. Спільними зусиллями бібліотекарів і читацького активу бібліотек готуються цікаві статті, повідомлення у районні газети, збірники матеріалів про історичні місця, вулиці, пам'ятники тощо (Додаток 2).

Переглянувши різні матеріали про певну місцевість, об'єкт, у користувачів закономірно виникає бажання досліджувати загадкові та мальовничі місця рідної України. З цієї метою у бібліотеках м. Києва було розпочато реалізацію проекту молодіжної секції Української бібліотечної асоціації «Бібліотечний туризм: пізнай Україну та її бібліотеки». Мета проекту — популяризація бібліотек у суспільстві шляхом включення книгозбірень до туристичних маршрутів регіону, розробка оригінальних авторських прогулянок Києвом [3].

Отже, своєрідною складовою патріотичного виховання підростаючого покоління є краєзнавча робота бібліотек, спрямована на донесення кожній віковій групі читачів у найдоступнішій формі відомостей про рідний край, його традиції, народні обряди, відомих людей.

Використання учнями та вчителями краєзнавчого матеріалу сприяє вихованню патріотичних почуттів любові до рідної землі, збагаченню духовного світу школярів. З огляду на це зростає роль краєзнавства, зокрема його культурно-мистецьких, літературних напрямів. Саме бібліотека формує особистість на ґрунті історії, культури, традицій народу. Власне краєзнавча діяльність дає змогу виділити бібліотеку з числа схожих, зробити її унікальною, особливою.

ДЖЕРЕЛА

1. Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : зб. матер. Всеукр. наук.-практич. конф. 20 листопада 2013 р. / за ред. О.П. Реєнта / Національна історична бібліотека України. — К., 2014. — 22 с.
2. Бібліотечне краєзнавство в системі соціальної інтеграції молоді: огляд краєзнавчої діяльності бібліотек / уклад С. Воробель. — Тернопіль, 2015. — 21 с.

3. Бібліотуризм як інноваційна складова співпраці школи, родини, громади / підгот. О.Є. Матвійчук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://docslide.net/education/-5871b16e1a28abda6a8b6b2b.html>
4. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://bdpu.org/national-patriotic-education/>
5. Краєзнавча робота в бібліотеках України: інформ. бюлетень / підгот. В.П. Кисельова / Національна історична бібліотека України. — К., 2011. — Вип. 2. — 27 с.
6. Краєзнавча діяльність бібліотек : метод. посіб. / Підгот. В.П. Кисельова та ін.; наук. ред. Н.М. Кушнарєнко / Держ. іст. б-ка України. — К. : ТОВ «ЛК і Мейкер»; ТОВ «Ніка-Принт», 2002. — 208 с.
7. Кушнарєнко Н.М. Бібліотечне краєзнавство : підруч. / Н.М. Кушнарєнко. — К. : Знання, 2007. — 323 с.
8. Стратегія розвитку бібліотечної справи на період до 2025 року «Якісні зміни бібліотек для забезпечення сталого розвитку України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://file:///C:/Users/Oksana/Downloads/Strategy_Text_07_2015_3.pdf
9. Рекомендації обласного семінару працівників, відповідальних за роботу з юнацтвом, районних, міських централізованих бібліотечних систем на тему «Бібліотека — платформа для національно-патріотичного виховання підлітків та молоді» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://vollibr.org.ua/index.php/home-2/14-sample-data-articles/485-biblioteka-platforma-dlya-natsionalno-patriotichnogo-vikhovannya-pidlitkiv>
10. Шкільна бібліотека в навчально-виховному процесі : зб. ст. з досвіду роботи бібліотекарів ЗНЗ м. Києва / уклад. О.Є. Матвійчук; кер. проекту Ф.Л. Левітас. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. — 156 с.

ДОДАТОК 1

Генеалогічне дослідження «Дерево мого роду»

Родовід — походження, послідовність, історія поколінь певного роду.

Вислів «вести рід» тлумачиться як бути нащадком кого-небудь, походити від когось.

Історична наука, що вивчає історію родів або родословну окремої людини називається генеалогією. Найчастіше інформація про родовід оформляється у вигляді родинного дерева. Рід — це дійсно дерево, має коріння — покоління минулого, стовбур — сьогодення і гілочки — наступні покоління.

Спілкуючись з іншими людьми, завжди цікаво дізнаватись про їхні інтереси, захоплення, місце й умови проживання, звідки походить їхній рід. А що можеш розповісти про себе ти своїм новим знайомим, друзям? Як ти ставишся до своєї родини, що ти можеш розповісти про свою сім'ю?

Як ти розумієш прислів'я про сім'ю, родовід? Хто твої предки, яке минуле вашої родини, як у майбутньому уникнути помилок минулого і правильно вибудувати своє життя? Відповіді на ці питання ти зможеш дізнатись, заповнюючи книгу свого роду. Кожен з нас має дати світові найкраще з того, що вклав у нього весь рід.

*І засміялась провесінь: Пора!
За Чорним Шляхом за Великим Лугом —
дивлюсь: мій прадід, і пра-пра, пра-пра —
Усі ідуть за часом, як за плугом.*

Ліна Костенко

Створення і презентація свого родоводу складається з кількох етапів.

I. Уміти розповісти про свою сім'ю, намалювати «Родинне дерево».

II. Дослідницька робота з вивчення історії своєї сім'ї.

Виготовити міні-альбом або міні-літопис «Історія мого роду (прізвища)», «Я і мої родичі», «Історія моєї родини в історії мого міста (села)» та ін.

Досліджувати свій родовід можна різними методами:

— історичним (історичні дані про рід, роки, точні дати, справжні факти, а не легенди);

— біографічним (збір інформації про предків: де жили, чим займались, цікавились);

— інформаційним (бесіда, інтерв'ю, опитування старших поколінь родини, аналіз зібраних даних).

Під час роботи зі створення свого родоводу варто дотримуватись деяких рекомендацій.

Бесіди, спілкування з рідними, батьками, старшими сестрами чи братами, бабусями, прабабусями, дідусями, прадідусями, дядьками, тітками, сусідами, іншими родичами та знайомими. Найбільш уважно потрібно записувати прізвища, імена, по батькові, прізвиська предків.

Запис спогадів старшого покоління у зошит чи альбом, на диктофон, збирання фотографій, їхніх підписів, якщо є — щоденників, документів, листів, аудіо-, кінозаписів. Складання всіх матеріалів у папку (домашній архів).

Запис своїх власних спогадів про батьків, дитинство.

Оформлення записів у певній послідовності, використання схем, таблиць, доповнення таких матеріалів по можливості своїми ілюстраціями.

Перенесення накопиченої інформації в електронну форму, сканування фотографій. Збереження такої інформації в певній папці.

Існує багато варіантів оформлення родинного дерева.

Можна представити дерево свого роду малюнком на папері. Найчастіше родовідне дерево зображують у вигляді дуба, пальми, куща винограду чи троянди, які цінують за довговічність, красу крони і деревини, плоди і квіти. Символічно всі ці ознаки переносились на представників роду. Родинне дерево зображують також схематично у вигляді таблиці, старовинного сувою (скрученого у трубку паперу). Зовсім по-іншому виглядає оформлення родоводу у вигляді кола. Коловий родовід дає можливість бачити свої головні родові корені, справа — по батьковій лінії, зліва — по материнській.

У минулі часи існувала традиція вишивання дерева родоводу на рушнику. Найчастіше дерево роду зображали п'ятьма гілками. Нижні символізували дальших предків — прадіда, прабабу, які уже померли, тому гілки схилені донизу. Інші три гілки, тягнулися вгору, символізували дідів, батьків та дітей. На цих гілках можна вишивати ягідки, вусики і плоди. Такі вишивки-рушники є оберегами свого роду.

Яскравий зменшений варіант родовідного дерева, оформлений у рамочку, може стати гарним подарунком твоїм рідним.

Робота зі створення свого родинного дерева потребує уважності й відповідальності. Варто уявляти себе при цьому (і це є дійсно так) дослідником, матеріали якого чекають у майбутньому. Якщо робота зі створення родовідного дерева тебе зацікавила, ти можеш її продовжити у вигляді складання книги історії твоєї сім'ї. Найповніше дослідження родоводу можна представити у вигляді книги роду.

Пропонуємо зразки складання родознавчих досліджень.

- Я — моя історія (яскраві спогади з дитинства, мої подорожі, мрії).
- Мої корені.
- Мої батьки (імена, прізвища, дати народження, рід мами і тата, де жила родина, назва роду, хто за спеціальністю мама і тато, де працюють).
- Мої рідні (брати, сестри).
- Мої дідусі, бабусі.
- Мої дядьки, тітки, їхні діти.
- Родинні фотографії.
- Родинний календар (січень — грудень, дати народження).
- Про моїх предків (географія проживання моїх родичів в Україні й світі (де жили мої предки: село, місто; можна зобразити це на карті, зробивши помітки різними кольорами, в майбутньому ти зможеш відвідати ці місця, з якими пов'язана історія твоєї сім'ї, познайомитись з родичами або провідати їх; зазнач, з якого часу твоя сім'я живе в Києві і на Київщині); правила мого роду: заборони, легенди, бабусині рецепти, родинні лікувальні рецепти, характерні риси мого роду (наприклад, кремезні, працьовиті).

- Те, що мене поєднує з моїми коренями: традиції, мова, віра, пісні мого роду, наші реліквії (картини, прикраси, одяг, предмети домашнього вжитку).

Досліджуючи родовід, необхідно пам'ятати, що генеалогія формується за чоловічою лінією (так зберігається прізвище; чоловік завжди залишається зі своїм прізвищем, а жінка, одружившись, має право своє прізвище змінити і взяти прізвище чоловіка).

Під час заповнення літопису родоводу доцільно вживати терміни спорідненості та свояцтва.

Крім дерева родоводу, цікаво було б спробувати створити герб своєї сім'ї, дослідити історію своєї родини в історії міста (села), в якому живеш.

Цікава інформація

У 2012 р. нащадок Тараса Шевченка Микола Лисенко видав книгу «Коріння Шевченкового роду» (рис. 1). Сам автор зазначав: «Мушу зауважити, що нахил до записування спогадів і цікавість до власного родоводу виявилися досить давно у багатьох моїх родичів Шевченків».

Мета цього видання — зберегти відомості про пращурів (родину Тараса Шевченка), передати ці знання наступним поколінням. Ця книга стала наочним прикладом заохочення інших не лінуватися в суєті повсякденних клопотів і прав зберегти пам'ять про своїх предків. Нехай

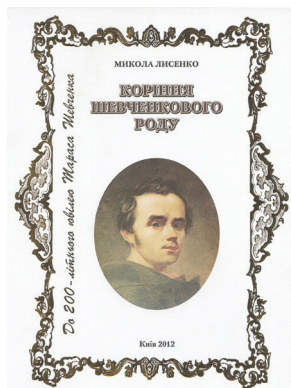

Рис. 1

Рис. 2

то буде систематизовано і записано на папері, компакт-диску, зафіксовано на фото-, відеоплівці чи в цифровому форматі.

Праця «Коріння Шевченкового роду» занесена до Книги рекордів України в номінації «Найбільше генеалогічне дерево» (1310 осіб) (рис. 2).

ДОДАТОК 2

Матеріали для підготування статті «Вулиці нашого міста», «Вулицями стародавнього Києва»

*Місто, премісто, прамісто моє!
Стійбище людське з асфальту й бетону.
Як там не буде, а все-таки є
той силует у вікні золотому!
Ось я проходжу, і ось я пройду,
Може, й навік, але справа не в тому —
Тільки б не танув, як тінь на льоду,
той силует у вікні золотому!
Скільки душа прориває тенет!
З моря і суші — додому, додому!
Там, де у мене є той силует,
той силует у вікні золотому!*

Ліна Костенко

Якщо ти зацікавлений, щоб про твоє місто, село, вулицю дізналися й інші, тоді спробуй написати замітку в газету або коротке повідомлення для радіо- чи телепередачі.

Користуйтеся такою схемою: виберіть тему, яка зацікавить усіх, пам'ятайте, що багато залежить від заголовка; пошук інформації (у бібліотеці, під час спілкування з рідними, сусідами); пишіть, звіривши ретельно факти (дати, назви, цифри, прізвища); продумайте послідовність викладу думок (план); розповідайте не про все потроху, а про найважливіше; дотримуйтеся відповідного стилю і типу мовлення; пишіть грамотно, дотримуйтеся абзаців; пам'ятайте про вимоги до мовлення та правил спілкування. Звертаємо увагу на те, що всіх цікавить перевірена правдива інформація, доповнена історичними фактами, легендами.

Орієнтовні запитання

- Яку назву має твій район, вулиця, звідки пішли ці назви?
- Скільки років, століть має твій район, вулиця?
- Чи змінювалися з часом назва твого району, вулиці?
- А як би ти хотів (ла) назвати свій район, вулицю?
- Чи є у тебе улюблене місце у твоєму районі, вулиці (парк, дитячий майданчик)?
- Які пам'ятники, пам'ятні дошки, будинки з цікавою архітектурою розташовані на території, яку ти досліджуєш?
- Якби ти був (ла) архітектором, як би ти спроектував (ла) свою вулицю?

Похвала своїй вулиці

Моя вулиця носить ім'я Лесі Українки — української письменниці, культурного діяча, перекладача.

Моя люба вулице! У тобі є все: і старовина, і асфальт, і суперсучасність. А скільки красивих і добрих людей живе й працює на цій вулиці!

Щодня я крокую цією вулицею разом з усіма, поспішаючи до школи чи на спортивний майданчик, у кіно чи на зустріч з друзями. Мені подобаються дерева, посаджені обабіч вулиці, скверик і пам'ятник Лесі Українці. А найважливіше — усміхнені, привітні люди, які поспішають у своїх справах...

Інформація для ознайомлення. У Києві є «Музей однієї вулиці», який створений для того, щоб розкривати загадки і приховані факти з історії Андріївського узвозу — однієї з найбільш незвичайних і обов'язкових для відвідування вулиць у столиці України. «Музей однієї вулиці» розташований у мініатюрному й затишному будинку, екскурсія яким те саме, що мандрівка машиною часу. Тут зібрано безліч старовинних документів, пам'яток, реліквій, незвичайних предметів, кожен з яких містить свою власну частинку історії про цю вулицю і її жителів. У процесі вивчення експозиції відвідувачі дізнаються багато нових байок і цікавих фактів, пов'язаних з Андріївським узвозом.

Клименко Н.П.

БОРИС ГРІНЧЕНКО І НАСТЯ ГРІНЧЕНКО В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В 9 КЛАСАХ

Борис Дмитрович Грінченко відіграв вирішальну роль у формуванні своєї доньки Насті як особистості. Тож родину Грінченків по праву можна вважати взірцем родинного виховання.

Чималою значення Б. Грінченко надавав патріотичному вихованню дітей. Свою концепцію педагог втілював через повсякденну копітку роботу: навчання, спілкування, сумісну працю. Він не бачив різниці між вихованням доньки і своїми учнями. Не даремно з його ім'ям пов'язане остаточне формування української національної педагогіки як науки, в яку він привніс, як зазначає А. Погрібний, «чітко, послідовно, безкомпромісно та яскраво виражену українську національну ідею, що невідривна від української мови, якою на його переконання, має функціонувати освіта в Україні» [9, 11]. Тож особливу увагу Б. Грінченко приділяв дитячим книжкам і часописам. Він вважав, що російські підручники непридатні для українського учня: «Чи можна знайомити дитину з її батьківщиною в чужій мові, яка нічим не пов'язана з цією батьківщиною — ні жодним словом, ні жодним зображенням. Ніколи таке знайомство не доторкнеться серця дитини і не змусить її любити свій край» [3, 81]. У кожній українській дитині Б. Грінченко хотів бачити справжнього патріота, тому сам склав українською «Буквар» (1888), читанку «Рідне слово» (1889), а згодом для своєї доньки — «Квітку» (1890). Адже, на його думку, діяльність педагога обов'язково має бути спрямована на формування почуття патріотизму через історичне минуле, звичаї народу, фольклорні матеріали.

Заслуговує на увагу матеріал, дібраний для «Квітки». Книга мала розвивати патріотичні почуття, викликати повагу до свого народу. Головне спрямування «Квітки» — усвідомлення самоідентичності. Борис Дмитрович розповідає про українців як про народ, рівний усім іншим: «Ми балакаємо по-українському і зветься Українцями... Ми, Українці, живемо у своїй землі. Наша земля зветься Україна» [4, арк. 69] (рис. 1).

Рис. 1

Влучним методичним прийомом є те, що Б. Грінченко повторює цю думку тричі — на початку, всередині й у кінці тексту. Основна мета — закріпити у свідомості дитини свою національну приналежність, гордість за свою націю. Принципову національну позицію Борис Дмитрович висловлює в кінці тексту: «Ми, Українці, живемо у своїй землі, на Україні, балакаємо і пишемо по-своєму, по-українському. Ми, Українці, повинні любити свою землю Україну більш од усього на світі і балакати і писати тільки по-українському» [5, арк. 138]. Такий матеріал, безперечно, спонукав любити й поважати свій край, бути гідними своїх предків, які створили високу культуру, виробили оригінальний світогляд і завжди намагалися втілити в життя свої ідеали, засновані на свободі та рівноправ'ї.

Б. Грінченко був переконаний, що дитину слід навчати власним прикладом на тих споконвічних ідеалах, моральних цінностях, які сповідувала кожна українська родина: працелюбність, добропорядність, взаємоповага і взаємодопомога. На цих духовних засадах він побудував і власну родину.

Зусилля батьків не минули даремно. Анастасії Борисівні були притаманні справжня, цілісна інтелігентність, людяність, жертвенність. Проте почуття обов'язку, напевно, було ключовим складником. Ті, хто близько знали Настю, стверджували, що головним для неї було працювати, подавати приклад порядності та сумлінності іншим. У її розумінні праця для народу — не лише домагатися кращої долі для нього, але й послідовно утверджувати засади моралі,

почуття взаємодопомоги, солідарності й громадянського обов'язку. Таку життєву позицію Насті передав батько, який намагався прищепити ті ж самі життєві орієнтири і своїм учням. Життєве кредо Анастасії міститься в щирій сповіді доньки батькам: «...Я ж хочу зробити з себе людину, котра в купі з іншими робить життя, а не бути попихачем. Не почувати, що не докинула ні дрібочки до тої маси людської праці, котра посуває життя наперед до того вселюдського ідеалу, котрий і для мене являється таким. ...Мені хочеться зробити з себе корисну в житті людину...» [6].

Під час навчання Насті Грінченко у Львівському університеті відбувається формування її політичних поглядів. Вона спостерігає за суспільними подіями й бере в них активну участь. Так, дівчина

Рис. 2

стала свідком і учасницею великого свята у Львові — відкриття пам'ятника Адаму Міцкевичу, яке відбулося 30 жовтня 1904 р. Подія була присвячена сторіччю від дня народження поета, яке відзначала низка міст тогочасної Австро-Угорщини. Львів, у якому на той час чільне місце займала польська громада, не став винятком та ініціював зведення пам'ятника Адаму Міцкевичу як відроджувачу польської нації (рис. 2).

«Дощ моросив від ранку... Всюди у вікнах, на балконах, навіть на найвищих дахах дивилися вниз море голів і людей, а гомін цього безмірного людського згромадження був як шум водоспаду, далекий,

але поважний та достойний. Дуже рідко є наше місто таке достойне, любляче і одностайне, як було вчора під пам'ятником Міцкевичу», — так описував день відкриття монумента “Kurier Lwowski” [1].

Розповідаючи із захопленням про урочистості, донька пише батькам: «...Вчора була на відслоненні пам'ятника Міцкевичеві. Це щось чудове! Мушу написати хоч якенький допис, бо аж саме проситься. Делегатів було більше ста напевно. Чудові були два тернові вінки від робітників покриті червоним крепом і червоними стрічками. Дивно, що від українців не було нічого (вінків тощо — Н.К.). Могли б в цьому випадкові стати вище свого шовінізму. Увечері була на робітничому концерті на честь Міцкевича» [7].

Такий погляд Насті на ці події боляче вразив батька, оскільки він дбав, щоб у доньки було почуття людської і національної гідності. Тому Борис Дмитрович пише їй відповідь. Цей лист-пояснення, лист-повчання є свідченням невтомної праці батька щодо виховання доньки як справжнього патріота. Незважаючи на різноманітні обставини: віддаленість від родини (час навчання у Львівському університеті), розмаїття політичних поглядів у суспільному оточенні, молодіжні та політичні рухи, Б. Грінченко невтомно бореться за формування доньчиного світогляду. (Публікований нижче лист може бути використаний як педагогами, батьками так і студентами для ознайомлення і використання в навчально-виховному процесі (рис. 3).)

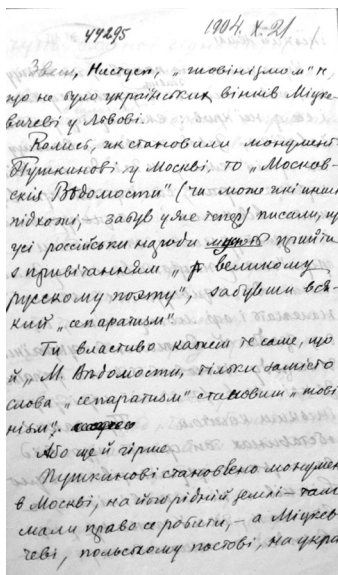

Рис. 3

Документ

Звеш, Настусю, «шовінізмом» те, що не було українських вінків Міцкевичеві у Львові.

Колись, як становили монумент Пушкинові у Москві, то «Московские Ведомости» (чи може які інші підхожі, — зараз забув уже тепер), писали, що усі російські народи можуть прийти з привітанням «великому руському поету», забувши всякий «сепаратизм».

Ти властиво кажеш те саме, що й М[осковские] Ведомости тільки замісто слова «сепаратизм» становиш «шовінізм».

Або й ще гірше.

Пушкинові становлено монумента в Москві, на його рідній землі — там мали право се робити, — а Міцкевичеві польському поетові, на українській землі.

Купа польського панства, як кліщуки, повпивалися здавна в українську землю і ссе з неї кров: експлуатує робочого чоловіка, заводить свою «Польщу» на чужій землі, не дає дихати дійсним хазяям краю, силкується приглушити всякими і «культурними», і некультурними способами українську національність у Галичині. До «культурних»

способів належать і ці монументи, що без згоди й бажання українського народу становлять на українській землі і в значній мірі українським коштом. При таких обставинах той факт, що від галицьких українців не було вінків, є не «шовінізм», а вчинок, який показує, що в людей є самоповага, є почуття власної гідності, що люде сі не бажають прийти на свято свого ворога (бо польські пани в Галичині вороги) з привітаннями задоволеного своїм ярмом раба.

Я дивуюсь, як ти могла се забути!

...Коли до тебе в хату прийде хтось і скаже: я бажаю в цій хаті поставити мій стіл і моє ліжко, то ти його проженеш; а як на землю твого народу приходить той хтось і починає порядкувати там по-своєму так, що аж стогне народ, то тебе не тільки се не вражає, а ти навіть вимагаєш, щоб іти кланятись святові цього когось? Де ж логіка і де почуття власної гідності і де опріче переміна слів — різниці між тим, що кажеш ти, і тим, що говорять «М[осковские] В[ъдомости]»?

Ти скажеш, що се Міцкевич, великий поет. Тим гірше для його, відповім, коли його вшановують на погане діло.

Як ставляли монумент Міцкевичеві у Варшаві, я залюбки підписав привітання на це свято, але як у Львові се роблять, — було б злочинством підписати (опріч, звісно, того випадку, коли б сам український нарід, свідомий і незалежний у своїх вчинках, це зробив з пошани до поета).

Допису до «К.С» про Міцк[евича] не присилай: газета від нас бажає звісток про український рух у Галичині, за для польських справ вона має польського дописувача [8].

Запитання для обговорення:

1. У чому різниця поглядів Бориса Грінченка і Несті Грінченко?
2. Яку позицію ви вважаєте правильною? Свою думку аргументуйте.

Слід зазначити, що українська преса по-різному висловлювалася про встановлення пам'ятника Адаму Міцкевичу у Львові. Найліберальніше до цього поставилася газета «Руслан». Вона повідомила своїх читачів про відкриття пам'ятника і прибуття до Львова сина Адама Міцкевича Владислава. Коротко газета описала церемонію відкриття, не коментуючи її [10]. Більш критично до встановлення

монумента поставилася газета «Діло». Вона зазначила, що пам'ятник є одним із кращих серед тогочасних польських монументів. Однак у цій газеті висловлено рішуче обурення тим, що «в місті встановлюють все нові й нові польські пам'ятники, а на пам'ятник Тарасу Шевченку влада міста не хоче надати ні клептика землі» [2]. Найкритичніше до факту встановлення пам'ятника поставилися газета «Свобода». Попри висловлювання схожі на обурення, що були в «Ділі», вона звинуватила поляків у безбожництві й богохульстві. Газета обурилася тим, що «на місці святої фігури Матері Божої поляки встановили пам'ятник Адаму Міцкевичу» [11].

ДЖЕРЕЛА

1. Білан Б. Відкриття пам'ятнику А. Міцкевичу / Б. Білан // ЗІК. — 2012. — № 15 (19 квітня).
2. Діло. — 1904. — Ч. 236. — 19 жовтня. — С. 2.
3. Живатенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка / Адвентина Живатенко-Піанків. — К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. — 176 с.
4. Квітка. Настина читанка. Ч. I, II. — 1890–1891 // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 31505. — 100 арк.
5. Квітка. Настина читанка. Ч. I, II. — 1890–1891 // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 31505. — 100 арк.
6. Лист Насті Грінченко батькам // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 36571. — Арк. 2.
7. Лист Насті Грінченко батькам // ІР НБУВ. — Ф. III. — Од. 36615. — 1 арк.
8. Лист Бориса Грінченка своїй доньці Насті від 21.10.1904 р. // ІР НБУВ. — Ф. I. — Од. 44295. — 4 арк.
9. Погрібний А. З глибини національного духу / Анатолій Погрібний // А. Живатенко-Піанків. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. — К. : Вид. центр «Просвіта», 1999. — 176 с.
10. Руслан. — 1904. — Ч. 30. — 19 жовтня. — С. 3.
11. Свобода. — 1904. — Ч. 38. — 24 жовтня. — С. 4.

Петрошук Н.Р.

**БОРІТЬБА ЗА СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСКУРСАХ
XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ
(матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)**

Коли зникає народна мова — народу нема більше!
Відберіть у народу все — і він усе може повернути,
але відберіть мову, і він ніколи більше не створить її;
нову батьківщину навіть може створити народ,
але мови ніколи: вмерла мова в устах народу — вмер і народ.

К. Ушинський

Мова — важливе надбання кожного народу. Від ставлення до неї значною мірою залежить процвітання народу, його сучасне і майбутнє.

У сучасній історіографічній літературі проблему введення української мови у XIX — на початку XX ст. для викладання у школах висвітлено недостатньо. Публікації в основному мають фрагментарний характер і не дають змоги повною мірою оцінити масштаби роботи, проведеної свого часу земствами, громадськими діячами та просто передовими людьми, із запровадження української мови у програму народних шкіл. Питання введення української мови у школи у досліджуваний період побіжно розглядалось у працях сучасних вчених (Л.Д. Березівської [1], Н.М. Дем'яненко [2], О.І. Мармазової [4], Н.А. Олійник [5], О.В. Сухомлинської [6], В.В. Тригубенко, Л.С. Нестеренко [7]). Однак проблему створення українських шкіл у розглядуваний період, введення української мови для навчання у школах висвітлено не було.

Метою нашого дослідження є дискурси про вживання української мови, її запровадження у школах України кінця XIX — початку XX ст.

На українських землях у кінці XIX ст. — початку XX ст. з боку царської влади відбувався наступ на українську мову, культуру, громадськість. Наслідком цього став Валувєвський циркуляр (1863), який наклав заборону на друкування навчальної та науково-популярної літератури українською мовою під тим приводом, що «саме питання

про користь і можливості вживання у школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, часто висловлюються в пресі» [4].

Питання про навчання українських дітей рідною мовою у школі та про введення до шкільної програми підручників українською мовою порушувалося прогресивними педагогами й громадськими діячами ще з середини XIX ст. Так, на території України в 1850-х роках було надруковано різні види алфавітів та букварів. М. Пирогов, попечитель Київського навчального округу, спочатку не був проти цих нововведень, але під тиском донесень Київського генерал-губернатора І. Васильчикова, який стежив за діяльністю «ліберального» попечителя, був змушений написати листа до міністра народної освіти Є. Ковалевського про заборону «букваря для народного употребления».

Цей буквар складався з азбуки, складів та різних оповідань. Азбука була трояка:

- 1) українська з латинських букв;
- 2) польська;
- 3) «московська» — російська.

Оповідання, вміщені в букварі, були написані на «малоросійском наречии» латинськими буквами. У зв'язку з цим тогочасний цензурний комітет заборонив друкування цього підручника, щоб не забрати простий народ «з-під впливу російської літератури» та щоб «поляки не об'єдналися з малоросами». Такого впливу польської літератури й культури на українців тогочасна влада надзвичайно боялася. Зростанню самосвідомості українців не надавали великого значення, вважаючи, що «малороссийские национальные стремления не опасны для России, их религия такая же как наша, их язык — только наречие нашего». Також у той час відбулося закриття популярних серед народу недільних шкіл з українською мовою навчання, аби не допустити «зближення українських студентів з народом» [13, арк. 22].

Слід зазначити, що у селах, крім недільних українських шкіл, які існували в містах, створювались ще й приватні народні школи з викладанням українською мовою. Проте після зміни внутрішньої політики у сфері національних питань у 1863 р. вони теж були закриті [8, арк. 11].

Якщо простежити подальшу хронологію, то можна помітити, що у 1870 р. Чернігівське повітове земство звернулося з клопотанням

до попечителя навчального округу щодо введення української мови для навчання у школах, а в 1881 р. така пропозиція була висловлена на з'їзді народних учителів Херсонської губернії. У 1900 р. Чернігівське, Полтавське губернські земства та Борзнянське повітове земство порушували ці питання на своїх зборах. У 1903 р. делегати учительського з'їзду в Петрограді висловлювались про введення народної мови у навчання в початкових школах на територіях, де мешкали україномовні жителі. У 1905 р. Полтавська міська дума хотіла вводити українську мову в одній зі шкіл міста — школі ім. Котляревського — й вимагала від учителів хоча б пояснювати українською мовою, якщо нема можливості здійснювати все навчання рідною мовою. У тому ж році Харківський університет висловлювався за введення української мови в початкових школах навчального округу та створення підручників українською мовою [9, арк. 13].

У наслідок революції 1905 р. відбулись певні поступки з боку влади у питанні вживання української мови. Так, у 1907 р. єпархіальний з'їзд подільського духовенства надіслав запит у Найсвятіший Синод про пристосування навчальних програм до реальних потреб українського народу. Оскільки в 1906 р. у Київському, Харківському та Одеському університетах викладання вже частково велось українською, то в 1907 р. Найсвятіший Синод дозволив у церковноприходських школах навчати дітей рідною для них мовою, а у двокласних та у Вінницькій церковно-учительській школі було введено вивчення української мови. Петроградське і Харківське товариства грамотності теж висловлювались за позитивне вирішення цієї проблеми. Також ці питання були порушені на з'їздах учителів з народної освіти — Київському, Московському та Петроградському. У своїх резолюціях вони говорили про значення української мови для школи та прагнення суспільства до українізації [10, арк. 12].

Комітет міністрів при обговоренні питання про цензурні обмеження української мови (1904) зазначав, що обмеження щодо поширення книг на зрозумілій населенню мові заважає підвищувати їхній культурний рівень.

Громадські діячі теж не стояли осторонь питань розвитку українізації освіти. У доповідній записці, поданій міністру народної освіти С. Русовій Н. Ліперовським та професором С. Івановим стосовно реформи освіти, зазначалося, відповідно до проекту реформи, «школа повинна викликати цікавість учнів і дати можливість роз-

виватись їх розумовим здібностям, бо лиш у такій школі може проявитися обдарованість селянських дітей» [17, арк. 1].

У іншому зверненні, складеному громадськими діячами С. Русою, Н. Ліперовським на початку XX ст., йшлося про невтішні наслідки нехтування рідною мовою: слабкий розвиток грамотності, відсутність інтересу до знань, ознаки культурного занепаду. За спостереженнями земських діячів, діти, які закінчили початкову школу, через 3–4 роки зовсім забували навички читання. Про таку критичну ситуацію свідчать і дані Всеросійського перепису населення. Згідно з ним, середній відсоток грамотності населення Російської імперії складав 23,3 %. У деяких же «великоросійських» губерніях він становив 36,1 %. На територіях, населених українцями, грамотність не перевищувала 16,4 % (Чернігівська губернія), а в деяких повітах Волинської губернії — 6,3 % (Овруцький повіт) [20, арк. 9].

Сторінки деяких періодичних видань містили відомості про освіту дітей на Західній Україні, приєднаній до Російської імперії у результаті військового захоплення територій. Так, у газеті «Кіевлянин» (1916) наводились такі статистичні дані: у 1911 р. у Галичині було 2514 початкових шкіл з викладанням українською мовою, з них у 1042 школах рідна мова була обов'язковим предметом. На Буковині існувало 216 українських початкових шкіл, у 23 з них українська мова викладалась як окремий предмет. Також на Галичині діяла «Просвіта», яка видавала популярні брошури з різних галузей знань, облаштовувала сільські читальні та бібліотеки, організовувала лекції, реферати, курси для неписьменних селян та робітників, підготовчі курси тощо [11, арк. 16].

Великодержавні прагнення Російської імперії були необмеженими, тому через деякий час після захоплення територій Західної України було заборонено вживати українську мову в навчальних закладах. Обурені представники громадськості через пресу звернулися до влади з такими вимогами:

- 1) у початкових школах губерній та областей з українським населенням здійснювати навчання українською мовою;
- 2) російській мові надати статус тільки обов'язкового для вивчення предмета;
- 3) шкільне приладдя пристосувати до потреб місцевого населення. Ввести в програму початкових шкіл вивчення української мови, історії та географії;

4) в учительських і педагогічних школах ввести вивчення української мови, української літератури, історії та географії, відкрити кафедри українознавства у вищих навчальних закладах;

5) допустити відкриття приватних шкіл з викладанням українською мовою;

6) на Східній Галичині та Буковині відновити існування українських шкіл з українською мовою викладання з тим, щоб замість німецької та польської мов обов'язковою була російська;

7) учительським семінаріям та курсам повернути їх український характер. У Львівському університеті відновити викладання української мови та сприяти діяльності українських «Просвіт» [12, арк. 20].

Також у часописі «Новое время» було вміщено резолюцію земських повітових зборів міст Миргорода, Кременчука, Золотоноші та Умані з вимогою відкрити україномовні школи. У ній наголошувалося на важливості навчання українською мовою, особливо у початкових школах, оскільки шкільне навчання є основною умовою культурного розвитку населення. У резолюції також зазначалось, що школа не досягає своєї мети внаслідок відчуженості від народу через мову, тому необхідно:

1) в початкових школах у місцевостях з українським населенням ввести українську мову як мову навчання;

2) вивчення російської мови як обов'язкового предмета має починатись з третього року навчання;

3) навчальні підручники повинні бути пристосовані за мовою та змістом до умов місцевого життя;

4) для підготовки учительських кадрів в учительських, педагогічних школах та педкласах жіночих гімназій необхідно ввести вивчення української мови, літератури, географії та історії рідного краю, а у вищих навчальних закладах відкрити кафедри з «україноведения» для підготовки викладачів для народних шкіл та курсів [13, арк. 22].

З приводу цього питання член Державної думи Росії П. Шемет у 1916 р. звернувся до попечителя Київського навчального округу з проханням про відкриття у Києві середнього навчального закладу для навчання дівчаток і хлопчиків українською мовою. Проте отримав відмову. Тоді П. Шемет звернувся до міністра народної освіти П. Ігнат'єва, який раніше висловлювався за відкриття таких закладів для «іногородців» та місцевостей, на яких мешкає україномовне населення. Йшлося про українську мову як «допоміжну» під час вивчен-

ня окремих предметів. Проти цього одразу піднялися провладні критики, вважаючи, що українська мова тоді стане «головною», а відкривати школи з навчанням рідною мовою можна лише для «іногородців», а не «розгалужень єдиного російського народу» [14, арк. 46].

У іншій газетній замітці (1916) зазначалося, що місцем головного українського штабу є Київ та такі його діячі, як С. Русова, М. Лисенко, В. Науменко та ін. Саме під їхнім впливом представники студентства почали вимагати, щоб у місті неодмінно існував український театр, а гімназисти — публікацій у газеті «Голос Средней Школы» стосовно поширення навчання українською мовою в школах. У кінці замітки було зазначено, що «дуже помиляються ті, які нічого поганого не бачать у темній роботі українських сил, буде біда не тільки російській культурі, а й усьому російському народу та державі» [15, арк. 3].

Питання, так чи так пов'язані з темою «українства», дуже активізувались у 1916 р. Так, у газеті «Кіевлянин» за 8 грудня 1916 р. йшлося про те, що певна частина жителів м. Києва вимагає, щоб зданий в оренду театр Троїцького народного дому був наданий трупі українського театру. У той же час автор замітки зазначив, що не варто перетворювати київський народний театр на суто український і забороняти грати в ньому п'єси російською мовою, оскільки «Гоголь та Островський будуть так же зрозумілі і доступні і навіть більш цікаві та корисні для публіки, як і Старицький, Кропивницький та ін.» [16, арк. 5].

Одночасно з такими замітками на газетних шпальтах було розгорнуто кампанію проти педагогів-громадських діячів, які були прихильниками введення української мови у шкільне навчання. Так, у замітці «Стараються» йшлося про те, що Т. Афанасьєв, Т. Лубенець та В. Науменко, засновники закритого за революційну діяльність Товариства грамотності, зненавиділи «всіма силами уклад політичного та державного життя Росії». Найбільших цькувань на сторінках преси зазнавав Т. Лубенець. Він виступав за послаблення дисциплінарних покарань, зменшення навантажень на учнів тощо. У зв'язку з цим у пресі почали друкуватися замітки, в яких діяльність Т. Лубенця зазнавала жорсткої критики [9, арк. 13].

Через складну суспільно-політичну ситуацією в країні Міністерство народної освіти все ж вирішило допустити викладання рідною мовою для певних народностей, проте української мови це не

стосувалось. В основі політики самодержавства лежала ідеологія «єдинства руського племені, которая в административном истолковании принимала самые крайние формы и осуществлялась в практических мероприятиях с большою и суровою прямолинейностью». Питання запровадження у навчальний процес рідної мови на той час вважалося сепаратистським. На труднощі ж та проблеми, викликані навчанням дітей російською мовою, державні службовці не звертали уваги. Як зазначали громадські діячі, С. Русова та ін., «мы, украинцы, уже третье столетие участвуем в судьбах и строительстве российского государства. Источником взаимного отчуждения в отношениях между русскими племенами является внутренняя политика, построенная на идее великорусского национализма. Малорусская народность вынуждена противопоставить официальному великорусскому национализму собственное национальное самосознание, опирающееся на самобытность малорусской истории и особенности малорусской культуры» [18, арк. 6].

Відомий педагог М. Вессель, член навчального комітету Міністерства народної освіти, теж вважав, що загальна освіта в Україні без опори на місцевий елемент неможлива, адже «не обучать народ родному языку, значит не позволять развиваться мысли народной. Если мы станем обучать народ не его языку, а хоть самому сродному, ближайшему, мы извратим самостоятельное умственное развитие народа, извратим всю духовную природу его» [19, арк. 7].

У Російській імперії влада була проти культурного розвитку інших народностей. Так, у 1916 р. кількома вихідцями з Польщі було подано прохання попечителю Київського навчального округу про відкриття у Києві загальноосвітніх курсів для осіб різної статі з викладанням польською мовою, без вступних іспитів. Курси мали стати, на думку невідомого автора статті у газеті «Київ», «польським народним університетом». Але оскільки «Київ — колыбель православья и русской государственности, административный, культурный и религиозный центр русского народа и здесь никогда не бывать польскому народному университету», то у відкритті курсів було відмовлено [21, арк. 53].

Схожа ситуація склалась на початку ХХ ст. і у єврейських школах. У газеті «Києвлянин» було надруковано замітку про навчання дітей євреїв у школах Києва. Під час попечительства П. Зілова було заборонено приймати до київських шкіл дітей-євреїв, чії батьки не проживали у Києві [29, арк. 139].

У період Першої світової війни, після погрому генерала Бобринського, у 1916 р. на шпальтах київських газет було розміщено цикл статей під назвою «Украинские подлоги». Не можемо не зупинитися на кількох витягах з цього циклу. Автора статті Д. Скринченка обурювало те, що ті, хто називають себе «українцями», намагаються довести, що Україна — окрема країна, в якій живе особлива етнографічна народність. «Исторические экскурсии львовского профессора Грушевского направлены на то, чтобы доказать, что население, живущее на юге России — от Тьмутаракани до Карпатских гор, не русское и даже не имеющее ничего общего с русскими, что историческим названием этой территории всегда было слово “Украина”». Автор намагається обґрунтувати, що в багатьох літописах вживалося саме слово «Русь», а слово «Україна» — тільки інколи на позначення території, яка розташовувався скраю, на пограниччі Київської держави [22, арк. 15]. У продовженні цієї газетної замітки Д. Скринченко зазначає, що назва «Україна» має польське політичне походження, оскільки багатовікове панування Польщі над «Южной Русью» сприяло тому, що це слово закріпилось за даною територією. При цьому будь-який польський король у титулі мав слово «руський», а не «український». У XVII ст. граничними вважались землі Києва, Черкас, Білої Церкви, Канева, Вінниці та ін., тому в багатьох документах йдеться про «народ руский», руськими називалися і православні священники в руських містах Києві, Чернігові, Вінниці, Стародубі, Львові [23, арк. 20]. Д. Скринченко стверджував, що саме через відсутність національної свідомості російської інтелігенції «поляки з поганими уміслами стали пропагувати, що на територіях біля Польщі живуть “рутени”, або “українці”, тому з середини XIX ст. в Малоросії почав поширюватись сепаратистський рух. Значну роль у цьому зіграв В. Антонович, як поляк, що прийняв православ'я, але “Южная Русь” для нього залишилась лише “україною” Польщі». Крім того автор статті стверджував, що українські пісні та думи створювали самі «українські інтелігенти» й надавали їх кобзарям, змушуючи тих мовчати, що «не завжди виходило». Причому, крім творів, народним співцям давали кошти «на дорожку» по селах. «Дававшие деньги сами охотно слушали свои тенденциозные песни и оплачивали все это». Той же автор наголошував на тому, що не варто відкривати українські гімназії, оскільки ті мають дуже вбогий зміст: учні завчають «Еней був парубок моторний» «стоп-па українства» Котляревського та тих письменників, які написали

10–15 рядочків по-українськи, а не О. Пушкіна та М. Лермонтова. А відкривати українські гімназії, на думку Д. Скринченка, — це «створювати бурю, наслідки якої будуть пожинати майбутні покоління». Автор закінчив свою замітку словами: «Украинцы и подлог, подлог и украинцы, это понятия неразделимые» [24, арк. 21].

У той же час у газеті «Кієвлянин» було вміщено статтю з коментарями «Будущая столица России» Гамільтона Фавра, кореспондента “Daily mail”, який зазначав, що Київ має стати столицею Росії. Йшлося про те, що тогочасний Київ — дуже гарне місто зі сприятливим кліматом: зима сувора, тривала, але здорова. Влітку багато квітів на вулиці, а взимку — в оранжереях та вітринах магазинів. Різноманітні нові квартали та новобудови нагадують Америку. Люди кращі та симпатичніші, ніж народи північних районів Росії. Чистенькі хатки, пофарбовані у білий або синій кольори, стоять серед дерев, причому останні бережуть, а не вирубують для опалення як у «безобразных, обыкновенно грязных деревнях на унылых равнинах севера. Мужчины смотрят открыто; хорошо очерченные лица женщин; очаровательные дети». Великодержавні амбіції Російської імперії простягались дуже далеко, тому автор статті стверджував, що «как только Россия захватит Константинополь, Петроград с его невскими болотами будет только боковым подъездом империи». Отже, Фавр вважав, що Київ має бути завжди невід’ємною частиною Російської імперії [25, арк. 52].

Таким чином, можемо дійти висновку про те, що наприкінці XIX — на початку XX ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, громадські організації та окремі свідомі громадяни вели боротьбу за українізацію школи, вивчення рідної мови та виокремлення своєї самобутності. А сторінки тогочасної київської преси відображали відголоски цієї боротьби.

Водночас ми не змогли охопити усі аспекти окресленої проблеми. Подальшого дослідження потребує питання про роль окремих діячів у цьому процесі, визначення етапів боротьби українського народу за свою мову. Про це йтиметься у наступних публікаціях.

ДЖЕРЕЛА

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність Київських просвітницьких товариств (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Л.Д. Березівська. — К. : Молодь, 1999. — 191 с.

2. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX ст. — перша третина XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04 / Дем'яненко Н.М. ; Ін-т педагогіки і психології АПН України. — К., 1999. — 469 с.
3. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Мармазова О.І. — Донецьк, 1998. — 180 с.
4. Олійник Н.А. Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX — на початку XX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Олійник Н.А. — Чернігів, 2008. — 236 с.
5. Очерки истории украинских школ (1905–1933) : учеб. пособ. / под ред. О. Сухомлинской. — К. : Заповіт, 1996. — С. 44.
6. Тригубенко В.В. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років : навч. посіб. / В.В. Тригубенко, Л.С. Нестеренко. — К. : ТОВ «Кадри», 2002. — 369 с.
7. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 11.
8. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 13.
9. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 12.
10. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 16.
11. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 20.
12. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 22.
13. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 46.
14. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 3.
15. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 5.
16. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 317. — Спр. 628. — Арк. 1.
17. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 317. — Спр. 628. — Арк. 6.
18. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 317. — Спр. 628. — Арк. 7.
19. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 317. — Спр. 628. — Арк. 9.
20. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 53.
21. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 15.
22. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 20.
23. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 21.
24. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 52.
25. ЦДІАУ. — Ф. 707. — О. 259. — Спр. 274. — Арк. 139.

Дзюбак С.О.

МУЗЕЙНІ УРОКИ ТА МУЗЕЙНА МЕТОДИЧНА РОБОТА УЧНІВ ЯК ІННОВАЦІЙНА МЕТОДИКА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Музей повинен бути оселею муз, повинен
одночасно бути і школою, і храмом,
священним місцем, куди повинно стікатися
все для вивчення прекрасного і для
поклоніння красі, щоб потім і в житті
розуміти і любити красу.

Б. Ханенко

Актуальність теми, яка розглядається нами, зумовлена сучасними тенденціями розвитку музеєзнавства, історичної науки, педагогіки, історичного краєзнавства, методики викладання історії та інших дисциплін, які сприяють впровадженню в життя прогресивних ідей освіти, кращому засвоєнню учнями навчального матеріалу і виробленню нової методики викладання предмета.

У наш час музейна педагогіка розвивається в багатьох країнах світу, вдосконалюються її форми і методи роботи з дітьми та молоддю, уточнюється категоріальний апарат. Музейна освіта може розумітися як просвітницька діяльність у музеї, що активно сприяє процесу виховання особистості. Її результати сприяють формуванню нового способу мислення, відходу від авторитарних принципів та підвищенню мотивації до навчальної діяльності, що відповідає сучасним тенденціям особистісно орієнтованої освіти.

Процес взаємодії школи і музею має відбуватися у тісній співпраці вчителів і музейних спеціалістів з метою створення інтересу до нової, надзвичайно корисної і цікавої справи. Вчитель, що береться за це, має відчувати потребу в переосмисленні освітніх категорій, у поглибленому вивченні сучасних підходів до навчання, виховання в умовах музейного середовища. Інтеграція школи і музею має відбуватися перш за все на місцевому, локальному ґрунті при з'ясуванні різних особливостей її практичної реалізації та взаємодії із сучасними тенденціями розвитку вітчизняної освіти.

Одним із завдань сучасної освіти є створення умов для формування творчої особистості. Особливе місце у процесі гуманізації освіти належить художньо-естетичному циклу, який впливає на розвиток емоційно-чуттєвої сфери учня.

Перед автором статті стояло завдання розкрити значення музейних уроків та музейної методичної роботи учнів як інноваційної методики навчально-виховного процесу на уроках історії, показати їх високу ефективність у процесі засвоєння учнями нових знань, формування умінь та навичок самостійної пошуково-дослідницької роботи, патріотичному вихованні шкільної молоді.

Темі музейної педагогіки в різні часи було присвячено чимало наукових досліджень. Майже всі вони відрізняються серйозним науковим підходом та глибиною дослідження цієї теми. Так, для написання статті автором було використано роботи Н. Ганнусенко, Ю. Омельченка, М. Бакуненко, Я. Камбалової, Т. Крупи та ін.

Спираючись на дослідження своїх колег і власний багаторічний досвід роботи в цій галузі, ми поставили собі за мету з'ясувати характерні особливості організації музейного уроку, виділити чинники, що сприяють його ефективності, надати методичні рекомендації щодо організації та проведення музейних уроків, розкрити значення музейної методичної роботи учнів і поділитися власним досвідом у цій галузі.

Особливості організації музейного уроку. Кожен урок, що проводиться у музеї, це глибоко продуманий крок на шляху формування в учнів здатності до глибокого сприйняття та засвоєння історичного матеріалу. Урок — це збагачення емоційно-естетичного досвіду школярів у ході сприймання «живої історії» (експонатів), духовний розвиток учня, формування мистецьких уявлень, потреби у творчій самореалізації.

Музейний урок дає надзвичайні можливості у сфері формування художньо-естетичної культури учнів, здатність реалізувати інтегровані підходи у ході вивчення певних тем, сприяє збагаченню знань школярів, формуванню культури поведінки в музеї.

Музейні експонати впливають водночас на інтелектуальні й емоційні процеси розвитку дитини, а кожна експозиція є своєрідним транслятором через предмети знань, навичок, суджень, оцінок і почуттів, сприяючи формуванню особистісного ставлення дитини до цінностей культурної спадщини, її естетичному вихованню та розвитку креативного мислення.

Музейне заняття базується на демократичних засадах, адже проводиться разом з учнями, а не для них, що передбачає активну й творчу співпрацю. Учні отримують задоволення від спілкування з «живим» матеріалом, вчать мислити, слухати, спостерігати й вести діалог, послуговуючись науковою історичною термінологією. У цьому процесі визначальну роль відіграє творча співпраця вчителя і музейного співробітника, які володіють елементами педагогічної техніки в управлінні діяльністю учнів у ході їхнього розвитку, виховання і навчання [3, 11–12].

Чинники, що сприяють ефективності музейного уроку. Як свідчить досвід, урок у музеї залежить від таких чинників:

- творчої взаємодії вчителя і музейних працівників;
- зацікавлення вчителя взаємодіяти з музейним середовищем, використовувати його як матеріальну основу для здобуття знань;
- глибоких професійних знань учителя;
- чіткого планування й підготовки уроку;
- тісної співпраці з адміністрацією школи;
- уміння переконати учнів у необхідності саме такої форми навчальної роботи.

Процес викладання у музеї передбачає пошук різноманітних зв'язків, паралелей, аналогій. Такі уроки ґрунтуються на принципах особистісно орієнтованого і розвивального навчання, сприяють ефективному засвоєнню учнями культурно-мистецької спадщини, формують національну свідомість, стимулюють зацікавленість історичними подіями, видатними історичними постатями.

Урахування вказаних принципів дає змогу ефективно розв'язувати такі завдання:

- запровадження інтегрованих підходів під час вивчення різних навчальних тем (на основі зв'язку між історією, українською та зарубіжною літературою, географією, художньою культурою тощо);
- стимулювання пізнавальної активності учнів засобами творчості;
- здійснення позитивного впливу на розвиток емоційно-чуттєвої сфери учнів;
- справляння позитивного впливу на розвиток емоційно-чуттєвої сфери учнів;
- сприяння засвоєнню школярами норм поведінки в музеї;

- розвиток в учнів уміння вести науковий діалог, аналізувати різноманітні історичні джерела;

- прищеплення шанобливого ставлення до історії.

Структура уроку, що проводиться в музеї, обов'язково повинна відповідати елементам інтерактивності, що виявляються на кожному його етапі: у процесі пояснення, узагальнення, систематизації та закріплення навчального матеріалу під час підбиття підсумків і повідомлення домашнього завдання. Зокрема, під час пояснення нового матеріалу вчитель може взаємодіяти з музейними екскурсоводами, чергуючись з ними у викладенні основного змісту теми.

Учитель також може залучати учнів-експертів, які заздалегідь опрацьовують матеріал з теми музейного уроку з метою пояснення його однокласникам. На наступному етапі відбувається діалог учителя (екскурсовода) з учнями, які активно залучаються до діяльності: здійснюють пошукову роботу, виконують практичні завдання, обговорюють спільні навчальні проблеми.

Під час підбиття підсумків уроку учні проговорюють свої «музейні здобутки» та отримують нескладні практичні завдання для самостійного виконання, які обов'язково повинні мати творчий, не нав'язливий характер.

Інтерактивна взаємодія у музеї та інтегрований зміст уроків є найкращим підґрунтям для:

- формування загальнокультурних естетичних якостей і здібностей (знання, почуття, переконання);

- опанування вміннями та навичками практичного застосування історичної термінології тощо [2, 2–3].

Методичні рекомендації щодо організації й проведення музейного уроку. Для того щоб музейний урок був ефективним, необхідно врахувати такі аспекти організації та проведення музейних занять:

- співпраця вчителя з музейними працівниками, що передбачає обов'язкову попередню підготовку уроку, досягнення взаєморозуміння у питаннях методики та дидактики;

- добирання експонатів для теми згідно з принципом вікової диференціації;

- оптимальне визначення типу й моделі уроку, що відповідають вибраній структурі;

- дотримання часових меж уроку;

- лаконічний, доступний та емоційний виклад матеріалу уроку для учнів;
- розроблення додаткових засобів навчання (буклетів, карт, тестів, кросвордів тощо), які використовуються на уроці;
- використання учнями на музейних уроках робочих зошитів для запису матеріалу з подальшим його застосуванням у процесі навчання;
- обов'язковість визначення домашнього завдання на музейному уроці у будь-якій формі;
- диференційний підхід до різних класів;
- підтримка й допомога батьківської ради кожного класу в організаційних моментах;
- дотримання учнями правил поведінки у музеї;
- самооцінка та аналіз проведених уроків, виявлення їх сильних і слабких моментів [2, 3–4].

Важливим завданням музею як культурно-освітнього центру є ознайомлення молоді з матеріальною і духовною спадщиною народу, адже процеси модернізації шкільної історичної освіти в Україні спрямовані на формування активного громадянина, свідомої особистості, всебічно розвинутої людини.

Загальна освіченість та уміння творчо застосовувати свої знання є запорукою успішності в житті, коли людина здатна самостійно формувати власні думки на основі побаченого, зіставляти різні факти і погляди. Неоціненну допомогу в цьому надає вивчення історії, яка навчає мислити розсудливо, критично, формує знання про минуле, сприяє виробленню певних компетентностей для розв'язання життєвих ситуацій.

У музейному просторі уроки з історії набувають особливого значення, оскільки дають змогу реалізувати численні міжпредметні зв'язки, вчать аналізувати, узагальнювати, розмірковувати, спостерігати, спілкуватися між собою, шукати і знаходити необхідну інформацію, розв'язувати навчальні проблеми.

Здебільшого такі уроки передбачають застосування спеціальних музейно-педагогічних прийомів: контрасту, занурення, навіювання, порівняння, цитування, руху, локалізації, показу тощо.

Уроки історії, проведені в музеї, вирізняються можливістю застосування великого арсеналу методів і прийомів, адже критерієм оцінювання навчальної діяльності учнів є уміння аналізувати та

узагальнювати матеріал, самостійно здобувати знання, здійснювати пошуково-дослідницьку роботу. Це створює атмосферу зацікавленості, небайдужості до матеріалу.

Не менш важливим є безпосереднє й вільне спілкування музейних працівників з дітьми, яке повинно мати демократичний характер, відображати прагнення до комунікативної взаємодії та збагачення внутрішнього світу вихованців. Все це передбачає тісну співпрацю з учителем і застосування елементів педагогічної майстерності: культури мовлення, педагогічної техніки, педагогічної тактовності, методичної майстерності, різних педагогічних методів.

Відповідний підхід і ретельна підготовка до уроку в музеї створює виключно сприятливу атмосферу для пізнання нового, поглиблення і закріплення знань. Передусім учні можуть ознайомитися з великою кількістю речей, про які раніше могли лише чути, але не замислювалися над їх походженням. Бачити втілення в експонатах багатьох культурних традицій, повсякденне життя минулих поколінь.

Музейна освіта може розумітися як просвітницька діяльність у музеї, що активно сприяє процесу виховання особистості. Її результати сприяють формуванню нового способу мислення, відходу від авторитарних принципів та підвищенню мотивації до навчальної діяльності, що відповідає сучасним тенденціям особистісно орієнтованої освіти.

Такі уроки є фрагментом сучасних тенденцій розвитку освіти, що передбачає перехід до розвиваючої моделі навчання та діяльних форм організації навчального процесу. Кожна запропонована тема має значний виховний потенціал, сприяє розвитку патріотичних почуттів школярів, формуванню у них громадянських якостей.

Уроки в музеях є спробою нового осмислення останнього як універсального засобу навчання й виховання, актуального для предметів суспільно-гуманітарного та художньо-естетичного циклів, що:

- сприяє розвитку й формуванню нових якостей людини в умовах сучасних освітніх циклів;
- значно розширює сферу її повсякденних зацікавлень;
- уможливорює діалог з історією, мистецтвом, культурою в цілому;
- стимулює до проведення дозвілля з користю;
- заохочує до пізнання нового [4, 14].

Поширення досвіду інтегрованих уроків з музейної педагогіки відкриває великі перспективи на майбутнє, акумулюючи весь потенціал музейних колекцій, нових дидактичних методів та прийомів, технічних засобів навчання, складових педагогічної майстерності вчителя та професійної компетентності працівників музеїв. Цілеспрямованість у проведенні музейних уроків дає змогу врахувати різноманітні аспекти, пов'язані із сучасними тенденціями розвитку вітчизняної освіти, зокрема:

— перехід до особистісно орієнтованого та розвивального навчання;

— гуманізацію навчально-виховного процесу;

— міждисциплінарну інтеграцію з освітою у різних галузях знань;

— застосування інтерактивних дидактичних методів та прийомів;

— взаємодію академічної та неформальної освіти тощо [7, 27].

Музейна методична робота. Діяльність музеїв при навчальних закладах здебільшого очолюють педагоги цих закладів. Їм необхідно здобути і поглибити знання з основ музейних наук, методичного супроводу та оволодіти практичними навичками цієї роботи.

Доцільним є створення на рівні району методичного об'єднання керівників шкільних музеїв, яке б змогло оперативно вирішувати питання їх наукового та навчально-методичного забезпечення, залучаючи до цього науковців, методистів, фахівців у галузі краєзнавства.

Серед форм методичної роботи доцільними є підготовка питань про використання потенціалу музею у навчально-виховному процесі до розгляду на педагогічній раді школи, постійно діючі та проблемні семінари, школи молодого керівника музею, школи педагогічної майстерності, творчі групи, творчі педагогічні майстерні, майстер-класи, творчі звіти музею, тренінги тощо [6, 10].

Надзвичайно корисним у цьому плані було б створення науково-координаційних рад (творчих груп) педагогів із працівниками державних музеїв.

У навчально-виховному процесі можуть бути використані різноманітні інноваційні музейно-освітні технології. Тому є такі типи музейних уроків:

— уроки на базі музею;

— використання на уроках музейних предметів як історичного джерела;

- використання музейних експонатів у самостійній роботі учнів;
- віртуальні екскурсії на уроках історії (з використанням інтернет-ресурсів, DVD-фільмів, слайд-шоу тощо);
- краєзнавчі екскурсії (оглядові, тематичні).

Таким чином, поєднання різних форм роботи: ознайомлення зі здобутками сучасних музеезнавчих наук; творче спілкування з працівниками державних музеїв; представлення власних творчих здобутків та обмін досвідом роботи; підготовка презентацій, публікацій; участь у науково-практичних конференціях створюють оптимальну модель підвищення фахового рівня керівників музеїв при навчальних закладах, що дає можливість більш активно використовувати потенціал музею у навчально-виховному процесі та житті місцевої громади [5, 55].

З досвіду створення шкільного музею. Музей бойової слави у СЗШ № 279 імені П. Григоренка м. Києва відкрито 7 травня 2009 р. Відкриття цього музею стало можливим завдяки творчим зусиллям і клопіткій праці багатьох поколінь юних пошуковців нашої школи, вчителів, ветеранів, органів державної влади, громадських організацій і всіх тих, хто не байдужий до рідної історії, пам'яті про ту страшну та далеку війну, її героїв, хто протягом багатьох десятиліть буквально по зернинах збирав ці безцінні музейні експонати та матеріали і допомагав їх оформити.

Музей є продовжувачем справи і традицій клубу «Пошук» та Музею Другої світової війни, що діяли в нашій школі у повоєнний період. Очолює роботу шкільного музею його завідувач — вчитель історії С.О. Дзюбак. При музеї діє наглядова рада, яка здійснює контроль за його роботою і надає методичні поради та рекомендації. До її складу входять директор школи, голова ради ветеранів мкр. Жуляни, ветерани Другої світової війни, воїни-інтернаціоналісти та ветерани АТО, президент учнівського самоврядування школи. Музей тісно й плідно співпрацює з адміністрацією школи та шкільним батьківським комітетом, які надають йому організаційно-методичне й матеріально-технічне забезпечення.

Важливу роль в організаційній роботі музею відіграє його документація, до якої належать статут музею, план роботи, інвентарна книга, книга обліку відвідувачів та книга проведених екскурсій.

Основну науково-пошукову та екскурсійну роботу здійснює учнівський актив екскурсоводів, який складається з учнів 9–11 кл.

Експозиція музею умовно поділяється на три частини: близько 70 % речових та документальних експонатів присвячено подіям Другої світової війни, 15 % — воїнам-інтернаціоналістам — нашим землякам і 15 % експозиції займають експонати, що відображають події Революції гідності та АТО.

Музей має сучасне оформлення. Окрім традиційних стендів та вітрин у музеї використано банерні та струнні композиції, манекен у формі радянського солдата 70–80 років XX ст. Планується встановлення відеоапаратури. Це дасть змогу шляхом показу кінохроніки та документальних фільмів розширити знання учнів з тієї чи тієї теми, а візуально-слухове сприйняття матеріалу сприятиме глибокому, комплексному засвоєнню навчальної інформації.

Учнями-екскурсоводами постійно здійснюється збір та систематизація наукового матеріалу. Ведеться поповнення виставково-експозиційного матеріалу та музейних стендів: «Україна в роки Другої світової війни», «Героїчна оборона Києва», «Визволення Києва та Жулян від німецько-фашистських окупантів», «Герої війни — наші земляки» й «Опалені полум'ям інтернаціоналізму». Так, зокрема, у тісній співпраці з органом місцевого самоврядування мкр. Жуляни та громадськістю упорядковано списки загиблих воїнів Червоної Армії, похованих у братській могилі в парку «Гайок», списки загиблих у роки війни земляків-жулянців, а також воїнів-інтернаціоналістів нашого мікрорайону.

Під керівництвом вчителя С.О. Дзюбака учнями-екскурсоводами розроблені й систематично проводяться в музеї загально-оглядові та тематичні екскурсії, зустрічі з ветеранами Другої світової війни й воїнами-інтернаціоналістами, уроки мужності, лекції, вечори пам'яті, береться активна участь у щорічних урочистостях до Дня Перемоги та Дня визволення України і Києва від німецько-фашистських загарбників, здійснюється збір документальних та речових матеріалів, експонатів, поповнюється музейна колекція тощо.

Ведеться постійна робота над систематизацією і залученням до використання архівного матеріалу клубу «Пошук», що діяв у нашій школі у 50–80-х роках минулого століття.

Оформляється біографічний фотоальбом «Війна очима її учасників — наших земляків».

Налагоджено тісну співпрацю з Київським обласним клубом «Пошук», який надає методичну допомогу та ділиться з нашим му-

зеєм речовими експонатами, знайденими під час археологічних розкопок. Музей підтримує тісні стосунки із Солом'янською районною та Київською міською радами ветеранів.

Музей постійно виступає ініціатором проведення багатьох позакласних та позашкільних заходів. Так, зокрема, в школі проводяться краєзнавчі вікторини, краєзнавчі олімпіади, тематичні вечори. У тісній співпраці з Музеєм діє шкільний гурток військово-патріотичного виховання.

У музеї зібрано унікальні колекції радянських та німецьких бойових нагород часів війни, фотографії радянських воїнів — учасників героїчної оборони Києва, особисті речі бійців, радянську та німецьку зброю і спорядження.

Завдяки тісній співпраці наших пошуковців з радою ветеранів Солом'янського району було зібрано матеріали для створення меморіального стенду, присвяченого нашому герою-земляку Бабію П.Т. — повному кавалеру ордена Слави.

Важливою віхою в історії музею стала його співпраця з нашою землячкою, колишнім в'язнем фашистського концтабору «Освенцім» А.В. Гулей. Результат цієї роботи — оформлення експозиції про рідний край у період окупації та спільне написання книг «З мороку небуття» та «В ярмі окупації».

Новою сторінкою в роботі нашого музею стало відкриття навесні 2014 р. третього експозиційного розділу, присвяченого Революції гідності та АТО. На ньому були присутні безпосередні учасники Євромайдану, бійці АТО та представники волонтерських організацій. Вони подарували музею багато цінних експонатів, поділилися з учнями цікавими спогадами про ті трагічні й водночас величні події. Натомість учні школи передали волонтерам для наших бійців на передовій малюнки, обереги, зроблені своїми руками, та зібрані під час шкільних ярмарків кошти на потреби воїнів.

З часу свого заснування музей щороку брав участь у районних конкурсах шкільних краєзнавчих музеїв Солом'янського району м. Києва, на яких були здобуті 2-е та 3-є місця. А в 2013 р. наш музей посів 1-е місце в районному конкурсі-огляді музеїв, присвяченому 70-річчю визволення м. Києва та 79-ій річниці Перемоги у Другій світовій війні. Одним із секретів такого успіху є те, що навколо музейної роботи об'єднався колектив патріотів-однодумців, яким небайдужа історія рідного краю та Батьківщини. У цьому процесі

далеко не останнє місце займає конструктивна позиція директора школи Л.І. Дорош, яка була одним із ініціаторів створення музею у новій школі й зараз активно підтримує та стимулює його роботу.

Більше того, у 2015–2016 н. р. дирекція школи разом з керівником музею зініціювали ще одну дуже важливу музейну справу. Було вирішено на базі шкільного кабінету історії створити історико-краєзнавчий музей, в якому б відображалися основні періоди нашої історії від найдавніших часів і до сьогодення. З цією метою було виготовлено 8 стендів, які відповідають цим історичними періодам (давня історія України, княжа доба, литовсько-польський період, козацька Україна, між двома імперіями, Українська національна революція 1917–1921 рр., радянська Україна, незалежна Україна). Над стендами встановлено портрети найвидатніших синів і дочок українського народу. Під стендами — 4 великих вітрини для експозиційного матеріалу. Завдяки ширій підтримці меценатів та всіх, хто не байдужий до рідної історії, експозиція музею дуже швидко поповнюється різними матеріалами.

Музей існує і розвивається як живий організм. Багато чого в ньому вже зроблено, багато чого плануємо ще зробити, напрацювати, оформити.

Однак ми переконані в тому, що спільними зусиллями зуміємо зберегти пам'ять про героїв Другої світової війни, АТО та всіх інших воєн, у яких довелося проливати кров нашим героям — воїнам-землякам.

Джерела

1. Бакуненко М.В. На допомогу керівникам музеїв при навчальних закладах м. Києва / М.В. Бакуненко. — К., 2010. — Вип. 4. — С. 21.
2. Бакуненко М.В. Спадкоємці пам'яті : довідник / М.В. Бакуненко // МЦДЮТ. — К., 2006. — 84 с.
3. Ганнусенко Н. Зміст і форми роботи краєзнавчих музеїв навчальних закладів у сучасних умовах : довідник / Н. Ганнусенко, Ю. Омельченко. — К. : НДІ педагогіки, 1992. — 134 с.
4. Камбалова Я.М. Краєзнавча екскурсія як форма вивчення історії рідного краю / Я.М. Камбалова // Історія та правознавство. Позакласна робота. — 2015. — № 1. — С. 25.

5. Караманов О.В. Основи музейної педагогіки : метод. вказівки і текст лекцій до спецкурсу : навч. посіб. / О.В. Караманов. — Львів : Центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. — 66 с.
6. Карсим І.А. Культурно-освітня діяльність музеїв : навч. посіб. / І.А. Карсим. — К., 2007. — 121 с.
7. Ласкій І. Курс «Музейна педагогіка»: особливості взаємодії школи й музею / І. Ласкій // Мистецтво та освіта. — 2009. — № 3. — С. 34.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дзьобань Олександр Петрович, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор

Александрова Олена Станіславівна, декан Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор

Горбань Олександр Володимирович, професор кафедри філософії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук, професор

Шепетяк Олег Михайлович, доцент кафедри філософії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор філософських наук

Салата Оксана Олексіївна, завідувач кафедри історії України Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Брижнік Віталій Миколайович, доцент кафедри філософії Історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат філософських наук

Беззуб Юрій Віленович, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Левітас Фелікс Львович, завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Левітас Світлана Феліксівна, старший викладач кафедри перекладу Інституту філології Київського університету імені

Бориса Грінченка

Свирська Тетяна Іванівна, завідувач НМЦ гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Савченко Світлана Володимирівна, методист НМЦ гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Олексенко Світлана Валер'янівна, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

Матвійчук Оксана Євгеніївна, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук

Клименко Нінель Павлівна, доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук

Петрощук Наталія Романівна, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук

Дзюбак Сергій Олександрович, вчитель-методист СЗШ № 279 імені П.Г. Григоренка м. Києва, спеціаліст вищої категорії

Наукове видання

ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Монографія

За подані матеріали відповідають автори

Видання підготовлене до друку в НМЦ видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*

Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*

Над виданням працювали: *Л.В. Потравка,*

Т.В. Нестерова, В.І. Скрябіна

Поліграфічна група: *Д.Я. Ярошенко, О.О. Ярошенко,*

Г.О. Бочарник, В.В. Василенко

Підписано до друку 22.03.2018 р. Формат 60х84/16.

Ум. друк. арк. 10,00. Обл.-вид. арк. 10,25. Наклад 100 пр. Зам. № 8-025.

Київський університет імені Бориса Грінченка,

вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.

Свідцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.